

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI
JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW
MINISTRIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

Qoljazba huqıqında
UDK 811.512

G. DAWLETOVANÍN POEZIYALÍQ SHÍGARMALARÍNÍN
LINGVOPOETIKALÍQ ANALIZI

5A 5A111203 - Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi

Magistr akademiyalıq dárejesin alıw ushın jazılğan

D I S S E R T A C I Y A

ILIMİY BASSHÍ:

f.i.k. ALLANAZAROV E.E.

No'kis-2021

Tema. G. DAWLETOVANIŇ POEZIYALIŇ SHÍĜARMALARINIŇ LINGVOPOETIKALIŇ ANALIZI

Kirirsiw.

I bap. G.DáwletovaniŇ poeziyasınıŇ leksikalıq-semantikalıq ózgesheliklerileri.

1.1. G. Dáwletova poeziyasında omonim, sinonim hám antonimlerdiŇ stilistikalıq qollanılıwı.

1.2 G. Dáwletova poeziyasında frazeologizmlerdiŇ stillik qollanılıwı.

1.3 G. Dáwletova poeziyasında qollanılan shegaralanĝan leksika hám onıŇ stilistikası.

II bap. G. Dáwletova poeziyasında troplardıŇ stillik qollanılıwı.

2.1. MetaforalardıŇ jasalıw ózgeshelikleri hám stilistikası.

2.2. Shayır poeziyasında metonimiýalar stillik qollanılıw ózgeshelikleri

2.3. Stillik qurallardıŇ poeziadaĝı ornı hám áhmiyeti.

.

III bap. G. Dáwletova poeziyasında poetikalıq kiris aĝzalrdıŇ qollanılıwı.

3.1. Kiris aĝzalardıŇ shayır shıĝarmalarında stillik qollanılıwı.

3.2. 3.2. Kiris aĝzalardıŇ intonaciyası.

3.3 Kiris aĝzalardıŇ stillik jaqtan jasalıwı.

3.4. Kiris aĝzalardıŇ intonaciyası.

Juwmaq.

Аннотација

Қарақалпақ поэзиясы ерте дәуірлерден баслап ақ өзінің օшпес тарихына, тиллик материялларына бай болып, әдебиатымыздың һәр бир кօркем сօз шебері օз мумкиншилги, жеке стили тийкарында օзине тән болған дօретившилгине ие.

Сօз шеберлери օзінің дօретившиллик устанасында халқымыздың әсирлер дауамында жәмлengen сօз байлығына сүйенип, бирнесхе томлық фольклоры һәм миллий әдебиатынан азықланып, сօзлерди poetikalық жылваландырыуда, солай етип, експрессивликти payда етиw имкәниятларына erisedi, ие болadı.

Қарақалпақстан халық шайры G. Дәулетованың жаслайынан ақ халық itibарына түсиwi, халық ардақлаған кօркем сօз устасы болыw дәрежесине jetiwiniңde onıң халық дօретившилгине садық болыwында, заманлас сօз шеберлериниң дәретившиллик мектеplerinen bilim алыwында деп түсинiwge болadı.

G. Дәулетованың кօркем дօретившилги тек ғана қарақалпақ әдебиатында ғана емес, ал пүтkil Орта Азия әдебиатында да օсине тән салмағына ие шайыр.

Алып барылған илимий жумысымызда шайырдың дօретившилгинде халықтың бай кօркем ғәзиynesinen сօз таңlawда օсине тән болған шайырдың шеберлиги, onıң һақыықы сօз устасы екенлигин жарыққа шығарыwшы тил қуралларынан poetikalық, stillik жақтан қандай дәrejede қолланылғанын һәр тәреплеme тallowға һәрекет етилgenлиги onıң әһmийетлигин кօрсетеди.

G. Дәулетованың кօркем poetikalық дօретившилги арқалы пүтkil адамзат турмысын тәрбияlawшы жазылған һәм жазылмаған нызамлықлар, алдыңғы һәм һәzirgi замандағы турмылық машқалалрды бир nehse poetikalық образлар арқалы, сօзлерди саплап, stilistikалық жақтан payдаланылып, сօз таңlaw шеберлиги арқалы օтkir сезимли тәsirшеңликке, сօздың boyawларға бай qudiretine erisip сүwретlegen. Поэзиясының тиллик օзгешelikleri, сօз таңlaw шеберлиги lingvopetikалық тallow islewde бай material болып tabıladı.

Temaniń aktuallığı. Pútkil dúnyalıq kórkem ádebiy tiliniń bahasız áhmieti sıyaqlı qaraqalpaq ádebiy tiliniń de baslı quralı sóz, onıń mánilik qásiyetleri, tili bolıp, bular poeziyanıń kókemlik dárejesine jetiwinde sóz sheberiniń til qurallarınan qanday dárejede qollana alıwı úlken áhmiyetke iye boladı. Qaraqalpaq kórkem poeziyalıq dóretiwshilik dúnyasında óziniń salmaǵına iye, házirgi qaraqalpaq ádebiyatında girewli orınǵa iye sóz ustasınıń tilin úyreniw birinshi nábette onıń dóretiwshilik penen sóz tańlaw sheberligin úyreniwge, sonıń menen birge ana tilimiz sóz baylıǵınıń rawajlanıwında shayır shıǵarmaları tiliniń belgili dáreje tásiiri, lingvopoetikalıq jaqtan izertlewdiń bolsa til iliminiń rawajlanıwına qanshalıq dárejede dárejede tásir etip atırǵanlıǵın anıq belgilew zárúrligin keltirip shıǵaradı. Házirgi qaraqalpaq ádebiyatında poeziya hám onıń tili pútkil jámiyetshiliktiń ruwxıy, mádeniy rawajlanıwına da sezilerli dárejede tásir etip kiyatırǵanlıǵın kóriwge boladı.

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoev: **“Biz ruwxıy qádiryatlardı, milliylikti tiklewge, milliy ózligimizdi ańlawǵa háziirgi kúnde múmkinshilikler bar eken, onnan aqıl terezisi menen paydalanıp, xalıqmızdıń sóz zergerlerine itibardı kúsheytiwimiz zárúr hám bul tábiyiy halat dep túsinemiz”**, -degen edi. [1.12.]. Qaraqalpaq ádebiyatı dúrdanaları ózine tán bolǵan dóretiwshilik mektebi bolıp tabıladı. Dúniya ádebiyatı sıyaqlı qaraqalpaq sóz ystalarınıń sheber dóretiwshilik dárejesine jetiwi eń aldı menen onıń milliyligimizge sadıqlıǵı, olardı óz dóretiwshiliginde poetikalıq jaqtan qansha muǵdarda úlken sheberlik penen jarıtıp bere alıwıma baylanıslı.

Qaraqalpaqstan xalıq shayırı G. Dáwletovaniń óz poeziyalıq dóretpeleri menen xalıqtıń júregine orın alıp, onıń mehrine, muhabbatına erise alǵanlıǵınıń gúwasımız. G. Dáwletova óz poeziyalıq dóretpeleri menen tek ǵana qaraqalpaq ádebiyatında emes, al pútkil túrkiy álemi ádebiyatında da belgili dárejede abıroyǵa,

húrmetke iye. Ilimiy izertlew jumısında shayırdıń ózine tán tákrarlanbas sheberlikti júzege shıǵarıwshı til qurallarınıń qanshashlıq dárejede izertlewge háreket etilgenligi onıń aktuallıǵın belgileydi.

G. Dáwletova jeke dóretiwshilik ustaxanası da qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında óz salmaǵına iye bolıp kelmesten, sonıń menen birge XXI ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında da ózine tán bolǵan jańa poetikalıq basqıshqa erisiw menen birge sózdiń jańa ekspressivlik boyawlarǵa iye bolıwına erisip kiyatır.

XX ásir baslarında-aq xalqımız basında turǵan siyasiy jaǵdaylarǵa qaramastan bul dáwirde A. Muwsaev, S. Majitov, A. Dabilov, S. Nurımbetov, Á. Óteпов, N. Dáwqaraev, A. Begimov, J. Aymurzaevlar, sońǵı 50-80 jılları bolsa T. Jumamuratov, I. Yusupov, T. Qaypbergenov, K. Raxmanov, T. Mátmuratov, K. Mámbetov, K. Karimov, h.t.b.. lar jańa dáwir wákilleri realistlik turmıslıq kóz qarastan dóretiwshilik penen haqıyqıy dáwir talabın ayta basladı. G. Dáwletova áne usınday dáwir talabı juwapkershiligin moynına alǵan qaraqalpaq ádebiyatında eń jariq juldızlardan órnek alǵan shayır sıpatında óz dáwiriniń jarqın juldızlarınıń birine aylana basladı.

G. Dáwletova óz shıarmalarında jámiyetlik turmıstaǵı barlıq nızamlıqlar, zamanlaslarınıń mashqalaların hár qıylı real turmıslıq obrazlar arqalı, kórkem súwretlew quralları arqalı ayırıwsha sheberlik penen súwretley alıwmenen birge qaraqalpaq tiliniń, onıń qollanılıw keńligin keńeytiwge úles qostı.

G. Dáwletova dóretiwshiligi óziniń mánisi keń sozlik baylıǵı, sózden sheber paydalanıw arqalı onıń stillik gózzalıǵı, xalıqshıl ruwxıy dúnyası menen oqıwshı qálbinen tereń orın alǵan. Shayırdıń hár bir dóretpeleri ayırıqsha ózine tánligin támiyinleytuǵın til birliklerin, onıń qollanılıw diyapozonın úyreniw temaniń aktuallıǵın belgileydi.

Temaniń úyreniliw dárejesi. Til iliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq tili ilim tarawında keyingi jılları kórkem shıǵarma tili, onıń sóyleminiń jeke dóretiwshilik

individlerinde ózine tán bolǵan táreplerin úyreniwde, sonıń menen birge kórkem shıǵarmanı lingvopoetikalıq jaqtan tallaw júrgiziwge ayırıqsha itibar qaratılıp atır.

G. Dáwletova shıǵarmaları, onıń shireli tili jarıq kóre baslaǵannan baslap keń jámiyetshiliktiń itibarın ózine tarta basladı. Kórkem sóz sheberleri, sınıshılar, tilshi ilmpazlar shayır dóretiwshiligine ózleriniń bahaların dere basladı.

Professor Q. Orazımbetov - shayırdıń baspadan shıǵıwı menen elimizdiń oqıwshılar jámiyetshiligi tárepinen qızǵın quwatlawǵa eristi. Ol tek shayırdıń jeke dóretiwshuiliginiń jemisi emes, ol pútkil qaraqalpaq ádebiyatınıń jemisi boıp tabıladı,-dep joqarı baha beredi. [2.189.].

“Shayırdıń lirikalıq qosıqları ózi onıń ólmes miyrası bolıp, qansha qanatlı sózler, aforiyzmler, naqıl-maqallar bar. Bunıń bárin shayırdıń ózi dóretti, keleshekke úlgi bolarlıq dárejede ornı girewli.. Bunday qanatlı sózlerdi tek ǵana úlken talant iyesi, tuwma shayırlıǵı bar, ómirdi tereń túsingen oyshıl shayırlar ǵana dórete aladı. Gúlistannıń qosıqların oylanbay oqıy almaysań, ol seni súysindiredi, oylandıradı, ol seni háreketke keltiredi, ómir aǵısınıń tikenekli de, taslaqlı da, ashıq-aydınlı jollarına da jeteleydi. Shayır turmıs shınlıǵın ayttı, tek turmıs haqıyqatlıǵınan dóregen sóz ǵana jasay aladı”,- dep pikir bildirgen professor K. Allambergenov. [3.178.].

Shayır xalıq penen birge bolıp, hám házirgi dáwirdeń talabınan shıǵıp ketpeydi. Ol milliy hám dúnyalıq taryxtı, qaraqalpaq poeziyasına tán shıǵarmalardı tereń úyrenen hám keń poetikalıq shıǵarma janırınıń nızamlınlıqların meńgergenligi sebepli, sonday-aq, xalıqlıq folklorlıq úlgisinen sheberlik penen paydalandı hán poetikalıq shıǵarma dóretiwdi taǵıda alǵa rawajlandırdı. Sonlıqtan xalıq shayırdıń shıǵarmalarına joqarı baha beredi, súyip oqıydı. Shayırdıń taǵı bir jetiskenligi hám onıń poeziyasınıń qunlılıǵı sonnan ibarat, ol xalıq tilinen sheber paydalanǵanlıǵı bolıp tabıladı. “Ana tilimizdi tereń úyrengenligi, til baylıǵınan keń kólemde onnan durıs hám orınlı paydalanǵanlıǵı sezilip turadı”-dep onıń sheberligin joqarı bahalaydı M. Jumanazarova. (4.12.)

Shayırdıń sóz tańlawdaǵı sheberligi analizlew de lingvistikalıq kóz-qarastan da úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı. Sebebi, onıń shıǵarmaları tilin úyteniń arqalı shayırdıń jeke individual stilin de úyreniledi.

Izerlewdiń maqseti. Lingvistikada G. Dáwletovanıń dóretken poeziyasınıń kórkem tiliniń ósine tán tárepleri, til qurallarınan paydalanıw sheberlikleri baslı maqset bolıp tabıladı. lingvopoetikalıq jaqtan analizley otırıp, shayırdıń tiliniń kórkemlew qurallardan, stilistikalıq figuralardan paydalanıwdaǵı sheberligi, ulıwma til baylıqların qollanıwdaǵı ózine tán ózgesheliklerin úyreniw arqalı qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwındaǵı ornın anıqlawdan ibarat.

Izertlediń wazıypaları. Izertlewdiń maqsetin ámelge asırıwda tómendegi wazıwpalar belgilep alındı:

- G. Dáwletovanıń poeziyası tilin lingvopoetikalıq jaqtan úyreniwdiń maqsetin belgilew;
- Shayırdıń dóretiwshiliginiń, sonıń ishinde onıń poetikalıq shıǵarmasınıń qaraqalpaq tili ilminde úyreniliw barısın ilimiy jaqtan bahalaw;
- Shayırdıń dóretiwshiliginiń leksikalıq-semantikalıq ózine tán qásiyetlerin lingvopoetika menen baylanıslı túrde analilew;
- Dóretpelerindegi konnotativlik mánini jariqqa shıǵarıwshı stilistikalıq qurallardı lingvopoetikalıq tárepten tallaw;
- Shayırdıń dóretpelerindegi til qurallarınıń qollanıwı, olardan paydalanıw sheberligin hám shayırdıń ózine tán táreplerin ashıp beriw;
- Qaraqalpaq ádebiy tilin rawajlandırıwda shayırdıń tutqan ornın, onıń qaraqalpaq tiline, til baylıqlarınan paydalanıw barısındaǵı ózine tán sheberlik ashıp beriwden ibarat.

Izertlewdiń ilimiy-teoriyalıq jańalıǵı. G. Dáwletova dóretiwshiliginiń tillik baylıqlarınan paydalanıw, kórkemligin úyreniy barısında júzege kelgen tómendegi

ilimiy- teoriyalıq, hám ámeliy nátiyjelerdi qaraqalpaq lingvistikası ushın bolǵan áhmiyetin jańalıq sıpatında kórsetiw múmkin:

- G. Dáwletova dóretpeleriniń lingvistikalıq tárepleriniń úyreniliwinde birinshi ret xronologikalıq tárizde analizlendi hám basqa da shayırlar dóretpeleri tili menen tipologiyalıq jaqtan salıstırılıp úyrenildi.
- G. Dáwletova dóretpeleriniń kórkemligine tillik ózgesheliklerine pikir bildirilgen barlıq ilimpazlardıń pikirleri haqqındaǵı maqala, monografiyalar hám basqa da ilimiy miynetler toplandı, úyrenildi hám olardıń bibliografiyası dúzildi;
- G. Dáwletova dóretpeleriniń lingvopoetikalıq tillik qásiyetlerin lingvistika pání kóleminde úyreniwdiń abzallığı hám áhmiyeti barısında ilimiy tiykarlanǵan halda pikirler bildirildi, juwnaqlar shıǵarıldı hám usınıslar bildirildi;
- G. Dáwletova dóretpeleriniń lingvopoetikalıq qásiyetlerin úyreniwge qaratılǵan lingvopoetikalıq analizlew jolları islep shıǵıldı;
- G. Dáwletova dóretpelerinde kórkemlew qurallarınıń sheber qollanılıwı úytenilip, eń kóp qollanılǵan stilistikalıq qurallar anıqlandı;
- G. Dáwletova dóretpeleri tilinde qollanılǵan salıstırıwlardıń tábiyatına súyene otırıp, olarǵa jańasha ilimiy jaqtan sın berildi.
- Temaǵa baylanıslı qollanılǵan atamalarǵa belgili dárejede minásebet bildirilip, ilimiy jaqtan tiykarlanǵan atamalar usınıs etildi.

Izertlewdiń obykti hám predmeti sıpatında. Izertlewdiń obykti hám predmeti sıpatında G. Dáwletova dóretpeleri alındı. Onıń dóretpeleri bir neshe ret túrli toplamlarda, jurnal basılımlarında basılıp shıqqan bolsa da onıń óz aldına basılǵan kitapları tiykar etip alındı.

Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarı hám izertlew usılları. Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarın filosofıyanıń forma hám mazmun, sebep hám aqıbet, ulıwmalıq-jekkelik kategoriyaları quraydı. Tiykarınan lingvopoetikalıq

jaqtan tillik qurallar, stillik hám salıstırıw arqalı tallaw usullarınan keń paydalanıw názerde tutıladı. Jaqlawǵa alıp shıǵılıp atırǵan tiykarǵı jaǵdaylar.

1. G. Dáwletova dóretpelerinde sóz hám onıń mánileri kópshilik jaǵdaylarda konnotativlik qásiyetke iye bolıp keliwi menen ajıralıp turadı. Shayır kórkem stilge tán sózlerdi olardıń mánilik tereń sezgen halda qollanıw menen birge, antonim, sinonim sózlerdiń lingvopoetikalıq qásiyetlerinen de sheberlik penen paydalanǵanlıǵın kórsetiw.

2. Shayır dóretywshiliginde naqıl-maqallardıń hám súǵretlew qurallarınıń poeziya yamasa stilistika talabı menen dóretywshilik penen qollanǵanlıǵı insan qálbine kórkemlik arqalı tásirini, filosofiyalıq qusaǵan qásiyetlerdi támiyinlegenligin belgilew. Xalıq naqıl-maqalları menen sóz oýınlarınıń ayırımlarınıń ekspressiv–emociynal boyawlar tásirshenligin kúsheytkenligi, olardıń súwretlew hám obrazlılıqtı dóretyw maqsetinde xızmet etkenligin kórsetiw.

3. Belgili dárejede G. Dáwletova dóretpeleriniń házirgi tilimiz imkániyatların, onıń názik mánilik tásirshenlik táreplerin, yaǵnıy sózdi orınlı hám sheber qollanıw, sózden jana mánilikke iye birliklerdi payda etiw, xalıq tilinen dóretywshilik penen paydalanıw hám basqa da sóz oýınları arqalı onıń dóretpelerinde óz kórinisin tapqanlıǵı, yaǵnıy shayır dóretywshiliginde jańa sóz mánileriniń payda etilgenligi, obrazlılıqtı ayırıqsha dóretywshilik penen támiyinlegenligin belgilew;

Izertlewdiń teoriyalıq hám ámeli áhmiyeti. Ilmiy jumısta lingvistikalıq poetikanıń bir qatar mashqalalarına tán bolǵan juwmaqlarımız, kelesi waqıtları bul tarawda jumıs alıp baratuǵın izertlewshiler ushın belgili dárejede jol jobalar beriwi múmkin. Kórkem shıǵarmanıń stiylilik poetikalıq tillik birlikte úyreniliwi kórkem shıǵarmanıń talqılanıwında jańasha baǵdardıń qáliplesiwi hám jetilisip barıwına járdemi tiyedi. Kórkem shıǵarma tilin lingvopoetikalıq aspektte isertlewler tilimizdiń sóz baylıqlarınıń támiyinleniwine tiyisli bir qansha ilmiy jańalıqlar alıp

keliw, shayır dóretpelerinde onıń poetikalıq rawajlanıwınıń ózine tán tárepleri tuwralı juwmaqlar shıǵarıw múmkinshiligini jaratadı. Sonıń menen birge házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń taǵıda mánilik jaqtan bayıwına xızmet etedi.

Izertlediń bahalanıwı. Iserlew dawamında erisilgen tiykarǵı juwmaqlar Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı qaraqalpaq tili kafedrası májilisinde ilimiy talqılawdan ótip, unamlı bahalangán. Magistrlik dissertaciya temasına baylanıslı eki maqala hám tezisler shıǵarılǵan.

Magistrlik dissertaciyanıń qurılısı. “G. Dáwletova dóretpeleriniń lingvopoetikalıq analızı” atamasındaǵı magistrlik jumısı kirisiw, úsh bap, juwmaqlaw hám paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

Kirisiw.

Házirgi kúnde ulıwma tilde, sonıń ishinde qaraqalpaq til iliminde de sońǵı jılları kórkem shıǵarma tili máselelerine ayrıqsha itibar qaratılıp, kórkem sóz sheberi óz dóretpeleri arqalı tilimizdiń cóz baylıǵın paydalanıwǵa salmaqlı úles qosıw sheberligi, kórkem sóz ustasınıń til ólshemi birliklerine itibarı, onı qollanıwdaǵı ózine tán ózgeshelikleri úyrenilip, sóz qurallarınan payralanıwdaǵı ayrıqshalıqların tallaw arqalı ashıp beriwge qaratılǵan izertlewler alıp barılmaqta. Olar haqqında lingvopoetikalıq ilimiy izertlewlerdiń mısalı retinde bir neshe sandaǵı ilimiy jumıslardı mısal etip kórsetiwimiz múmkin.

Til qurallarınan paydalanıw, onıń hár túrli qollanıw táreplerin izbe iz tárizde birlestitip, onı birden ber pútinlik, bir sistema sıpatında úyreniw til iliminde ótken ásirdiń jigirmalanshı jıllarında qalıplesti hám sistem-strukturalıq til ilimi ataması menen dúnyaǵa belgili boldı. Sonıda aytıp ótiw orınlı, Ferdinand de Sossyur tiykar salǵan jigirmalanshı ásir sistem lingvistikası bawırına onlaǵan jańa lingvistikalıq aǵım hám mektepler payda boldı, olar tárepinen bir qansha házirgi kúnde de úlken áhmiyetke iye jetiskenlikler qolǵa kiritildi.

Qaraqalpaq tili izertlewlerinde Alisher Nawayınıń kórkem shıǵarmalarınıń tili kórkem sheberlik tárepten úyrenilgen. Onıń kórkem stiline tán bolǵan tillik qurallar, olardan sheberlik penen paydalanǵanlıǵın bir qatar ilimpazlar ahıp beriwge erisken. Búgingi kúнге kelip kórkem shıǵarma tili mashqalaları menen shuǵıllanıwdıń ayrıqsha tús aǵanlıǵı til birlikleriniń kórkem shıǵarmada júzege shıǵıw máseleleri kúnnen kúнге anıq seziniwimizge, olardıń kórkem ádebiyatta qalıplesiwi hám kórkem estetikalıq tásirin keńirek kólemde túsiniwimize kómekshi quralın ótep kiyatır.. Tilimizdegi barlıq birlikler kórkem ádebiyatta kórkemlew qural wazıypasın atqarsa da, olardıń ekspressivlik jaqtan máni ańlatıwı hám kórkem shıǵarmadaǵı lingvistikalıq hám kórkem-estetikalıq wazıypasın tolıq talqılaw, analz etiw ushın júdá kóplep izertlewler aıp barılıwı kerek.

Tili iliminiń lingvopoetikalıq izertlewlerge tiyisli búgingi kún rawajlanıwında kórkem tildi úyreniwde kóplegen leksikalıq birliklerdiń lingvopoetikasına tiyisli jumıslar kózga taslanadı. Iimpazlar kórkem shıǵarmanıń tilin tereń analiz etiw, leksikalıq, semantikalıq, grammatikalıq birliklerdiń kórkem shıǵarmadaǵı kórkem-estetikalıq bahasın ashıp beriw hám ásirese lingvopoetikalıq maqsetler menen tiykarlap talqılaw boyınsha bir qansha jumıslar islendi.

Ulıwma til ilimi izertlewlerinde sóz semantikasına, sóz mánisine baylanıslı oǵada áhmiyetli mashqalalar boyınsha ilimiy jaqtan búgingi kúnde kóp sanlı monografiyalıq miynetler, toplamlar, ilimiy maqalalar, qollanbalar hám taǵı basqa da jumıslardıń dóretilip, olar lingvopoetika iliminiń jetiskenliklerin belgili dárejede bayıtıp kelmekte. Ayırımına, atap aytqanda temaǵa tikkeley baylanıslı, jumıstı jazıwda kóbirek paydalanǵan Sh.Ballidiń, R.A.Budagovtıń, A.A.Reformatskiydiń, V.V.Vinogradovtıń, G.O.Vinokurdiń, A.İ.Gvozdevtıń, Yu.S.Stepanovtıń, L.A.Bulaxovskiidiń, A.İ.Efimovtıń miynetlerin¹ ayrıqsha atap, belgili dárejede sóz etiwdi orınlı dep sanadıq. Olardıń miynetlerinen jumıstı jazıw barısında keń túrde paydalanıldı. Kórkem tekstti lingvistikalıq metodda izertlewdi ádebiyat muzeyinen baslaw orınlı,-dep atap kórsetedi professor Lipgard. V.V. Vinogradov bolsa kórkem tekstti lingvistikalıq analizlewde sheklenip qılamaw kerek, al onıń kórkemlik mánilik tásirin, kórkemlik ideyasın da tallaw maqsetke muwapıq,dep aytadı.

Túrkiy tilde kórkem shıǵarmanıń tilinde til baylıqlarınıń, sóz óneriniń, súwretlew qurallarınıń biri qatarında sózlerdiń awısqaq mániler sıpatında stillik qollanıw ózgesheliklerin jeke til materiallarınıń tiykarında úyreniwge belgili dárejede dıqqat awdarılıp kiyatır. Mısalı, qaraqalpaq tili iliminde kórkem shıǵarmanıń tili haqqındaǵı máseleler arnawlı monografiyalıq izertlewlerdiń,

---

¹ Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967. Писатели о языке писателей. М., 1984. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1960. Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи. М., 1958.. О языке художественной литературы. М., 1959. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963. Винокур Г.О. Об изучении языка литературных произведений «Избранные работы по русскому языку». М., 1977. Степанов Ю.С. Французская стилистика. М., 1965, Л.А.Булаховский. Введение в языкознание, 1954, Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1965, Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., 1969.

kandidatlıq hám doktorlıq dissertatsiyalardıń obektleri sıpatında lingvistikalıq kórqarastan izertlenilip, ilimiy nátiyjeleri tyurkologiya ilimin bayıtıwda sebepshi bolıp atır.²

Olarda kórkem ádebiyat tili, sózlerdiń funktsional qollanıwında ayrıqsha tarmaqlarınıń biri retinde ózine tán leksikalıq-semantikalıq, grammatikalıq, lingvopoetikalıq jaqtan ózgeeshelikleri menen sıpatlanadı. Kórkem shıǵarmada til birlikleriniń tildiń lingvopoetikalıq quralları sıpatında estetikalıq talaplarǵa sáykes tańlap qollanıw jaǵdayları ulıwma, sonday-aq belgili bir ádebiy shıǵarmalardıń bazasında úyrenilip, stillik qollanıwı boyınsha ilimiy talqıǵa alınadı. Bul boyınsha L.Abdullaevanıń, S.Ashirbaevtıń, A.Mamajanovtıń monografiyalıq miynetleri dıqqatqa ılayıq. Olarda sáykes til birlikleriniń kórkem dóretpelerde stillik qollanıwı menen bir qatarda, tilde súwretlew qurallarıń biri sıpatında metaforalardıń qollanıw ózgeshelikleri qaraqalpaq tili materialları tiykarında keńnen úyreniledi. Sonday-aq, İ.Mirzaevtıń, R.Quchkartaevtıń, Sh.Kazakovtıń, İ.K.Shukurovtıń izertlewlerinde metaforalardıń kórkem súwretlewde stillik qollanıwı haqqındaǵı áhmiyetli baǵdarlardı tolıq ańlawǵa boladı. R.Quchqartaevtıń miynetinde sóz sheberiniń shıǵarmalarında dúzetiwler endiriwdegi lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq faktorlardı anıqlaw, avtorlıq dúzetiwlerdiń semantikalıq, stilistikalıq hám estetikalıq áhmiyetliliǵı, A.Kahhardıń ádebiy dúzetiwleriniń óz shıǵarmalarınıń jeke dóretywshilik stili, sonday-aq qaraqalpaq kórkem ádebiyatı shıǵarmaları hám qaraqalpaq ádebiy tilin rawajlandırıwdaǵı ornı tuwralı ángime etiledi. Dúzetiwlerdiń tiykarında anıq hám jetkilikli túrde analizlenedi hám bahalanadı. Onda sinonimiya problemasınıń

---

² Аширбаев С. Структурно-семантическое особенности простого предложения в прозаических произведениях Алишер Навои, докт.дис. Т., 1990. Усманов Х.С. Лингвистические особенности языка Лутфий. А.К.Д. Т., 1986. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии) А.Д.Д. Т., 1992. Казаков Ш. Семантика-стилистические Особенности эмоционально оценочной лексики драм Хамзы. А.К.Д. Т., 1990, СадыковаМ.М. Стилистика глагола в современном узбекском литературном языке. А.Д.Д. Т., 1991. Кучкартаев И. Семантика глаголов речи в узбекском языке. А.Д.Д. Т., 1978. Мамаджанов А. Стилистические Особенности сложных предложений современного узбекского литературного языка. А.Д.Д. Т., 1991. Шамсидинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функциональ синонимлари. А.Д.Д. Т., 1999. Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. Т., 1979 Турсунов С. Лексическое особенности дастана «Алпамыш» А.К.Д. Т., 1990.

jazıwshınıń jeke stilin úyreniwde baslı másele sıpatında qaralǵanlıǵı, soǵan sáykes ádebiy dúzetiwler endirilip barılǵanlıǵı, ózge til elementleriniń leksikalıq-semantikalıq jaqtan durıs qollanıwı haqqında bahalı pikirler júrgiziledi, eń kerekli jerinde tańlanılıwı kórkem shıǵarmanıń tiliniń baslı shárti ekenligi A.Kahhar dóretpesiniń materialları tiykarında dáliyllenedi. Qahhardıń ájayıp kórkem sóz ustası sıpatında tildegi kórkem súwretlew qurallarınıń kereginshe dóretywshilik penen durıs stillik maqsette puxta paydalanǵanlıǵı tastıyqlanadı³. Qaraqalpaq tili iliminde X. Dániyarov, S. Mirzayev, X. Samadov, I. Qochqortoyev, M.Mirtojiev, N. Mahmudov hám de Sh. Shoabdurahmanovlar ayrıqsha diqqatqa ılayıq bir qancha ijumıslardı ámelge asırdı. Kókip turǵanımızday, qaraqalpaq til iliminde kórkem shıǵarma tiliniń lingvopoetikasi boyınsha bir qancha jumıslar islengenligin kóriwge boladı. Biraq bul baǵraddaǵı izertlewler sheńberi qancha kóp bolǵanı menen, olar kórkem ádebiyatımız tariyxında ayrıqsha orın tutatuǵın shıǵarmalardıń barlıǵın qamtıp alǵan emes. Kórkem ádebiyat stili basqa stillerge qaraǵanda, N.Korleteyanudıń ádil tastıyqlawı boyınsha, obrazlılıǵı, emotsionallıǵı, sózdiń awısqaq mánilerinen kóbirek paydalanıwı, ellipsis, t.b. usaǵan konstruktsiyalardıń dialektizmler menen ápiwayı sóylew tili elementleriniń jiyi qollanıwı, sonday-aq basqa funktsionallıq stil elementleriniń de súwretlewdiń til quralları xızmetinde de keń qollanılatuǵınlıǵı eskertiledi⁴. Sóz kórkem súwterlewdiń quralı, obraz jaratıwdıń, onı individuallastırıwdıń áhmiyetli faktorlarınan biri esaplanadı. Ekspressivlikti túsindiriwshi fonetikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik qurallar qatnasıwısız obyektivliktegi barlıqtaǵı zatlardı, hádiyselerdi, waqıyalardı anıq súwretlew múmkin emes. Erte waqıtlardan-aq sózlerdiń qollanıwında áne sonday leksikalıq, semantikalıq toparlar hám hár qıylı mánilik ózgerisler qalıplestiriw jolları payda etilgen. Nátiyjede kórkem

³ Кучкартаев И. Көрсетилген мийнети., 112-бет.

⁴ Корлэтеяну Н. Проблема стилиевой дифференциации литературных языков. «Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР». Ашхабад.: 1968

shıǵarmanıń calmaǵı artqan hám óz kórkemlik áhmiyetin saqlaǵan halda búgingi kúnge shekem jetip kelgen. Sistem tili iliminiń jáhán boylap keń tarqalıwı túrli sistemaǵa tán bolǵan tillerdiń ishki dúzilisin sistema sıpatında izertlewge itibarın tarttı hám kúsheytti. Tildiń barlıq basqıshları sistemalastırılǵan nızamlılıqlar tiykarında úyrenile basladı. Solardıń ishinde qaraqalpaq tiliniń fonetikasınan baslap sintaksisine shekem bir qatar tilshi ilimpazlar tárepinen sistemalastırıw arqalı izertlendi. Bunday qubılıs qaraqalpaq tili iliminde úlken burılıs boldı. Dástanda til birlikleri hár qıylı mánili formalarda óz kórinisine iye boladı. Kórkem shıǵarma tili kórkem sóz ustası aldında shıǵarmanıń tásirsheńlik kúshin arttırıw ushın tildiń barlıq fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq qurallarınan sheberlik penen paydalanıw, tańlaw hám sóz sheberiniń ózine ǵana tán bolǵan stillik súwretlew formaların jaratıw múmkinshiligini payda etedi. Shayır G. Dáwletova ta óziniń sóz tańlaw ustaxanasında tillik múmkinshiliklerden paydalanıp, talantına súyenip sóz den jańa sóz mánisin payda etiwı, sózdi orınlı tańlay alıwı hám olarǵa stilistikalıq jaqtan máni beriwinde óz sheberligin kórsetkenligi ilimiy sıpatlama beriwge ılayıq esaplanadı.

I Bap. G.Dáwletovaniń poeziyasınıń leksikalıq-cemantikalıq ózgesheliklerileri

1.1. G. Dáwletova poeziyasında omonim, sinonim hám antonimlerdiń stilistikalıq qollanılıwı. Qaraqalpaq ádebiy tili házirgi kúnde xalqımızdıń milliy tili sıpatında, milliy tillik mádeniyatımızdı tawajlandırıwda ózine tán ózgesheliklerine iye bolıp, bir neshe ásirler dawamında hár qıylı tariyxıy, siyasiy dáwirlerdi basınan keshirip qalıplesti. Házirgi kúnde maqtanış penen aytsaq boladı, dúnyalıq 270 til mámleketlik til sıpatında qollanılsa, sonıń ishinde qaraqalpaq tili de millet tili, mámleketlik til ishinde sıpatında elimizge, xalqımızǵa xızmet etip kiyatır.

Sóylemniń túsiniqli hám konkrtet mánige iye bolıwında sózler hár qıylı stillik, obrazlılıq mánilerde olardıń mánilik ayırıqshalıqları menen qatanasdı hám sóz mánisiniń keńeyiwine erisiledi. Olar tilde stillik qollanılıwı jaǵınan hár túrli kóriniste bolıwı múmkin biraq stillik maqsetleri máni ańlatıw ózgeshelikleri ayırıqsha orın tutadı. Ásirese stillik intonaciya, pawzalarda sózler hár qıylı mánilerde qatnasıp, olar stillik jaqtan ózine tán bolǵan qásiyetlerge iye bolıp keledi.

Qaraqalpaq ilimpazlarınan bunday stillik qásiyetlerdi ilimpaz Gulnora Yaxshiyeva úyrenip, ol sózdiń intonaciyanıń óz mánisinen tıs konnotativlik máni ańlatıwı haqqında - “Sóylew waqtında sáz mánileri tiykarınan úshke bólinedi. Intonaciya, pauza, pát. Bulardıń hár biri ózine tán semantikalıq-grammatikalıq hám stillik qásiyetlerge iye boladı”, - dep pikir bildiredi.

Fonostilistikalıq tárepinen til intonaciyanıń logikalıq yamasa logikalıq-ekspressivligi hám emocional-ekspressivlik kórinisleri áhmiyetli bolıp, sóyleshiniń ruwxıy jaǵdayı, sezimlik sheberligi, quwanıw-qayǵırılıwı, tańlanılıwı, jeke erkeleniw qusaǵan konnotativlik mániler qalıplese hám sózdiń qosımsha tási artadı. Bunda ekspressivlik mánilik boyawları sózdiń qudiretin, tásirsheńlik kúshin arttıradı. Awızeki sóylew stiliniń barlıǵında derlik intonaciya tiykarǵı wazıyanı atqaradı. Solay bolsada kórkem stilde intonaciyanıń konnotativlik máni ańlatıwı dárejese ayırıwsha orın iyeleydi. Awızeki sóylew tilinde intonaciya bolsa

ayırıqsha sistemağa iye bolıp turadı. Ol sóylew mádeniyatı ritmi, sóylewshiniń tezligi, dawıs tolqını tembri hám pátlerinen ibatrat bolıp, sóylemde jıynaqlı, ıqshamlasıp keledi. Kórkem tilde omonimler obrazlılıqtı payda etip, mánilik procesi baslı eki wazıypanı atqaradı. Birinshisi – sóz aǵımınıń mánilik ózgesheliklerine ayırılıwın qáliplestirip,, jańa mazmun payda etiw arqalı bir-birinen mánilik ayırmashılıqlar kontekstte áhmiyetli orın tutadı. Ekinshi – kórkem tilde ekspressivlik-emocionallıq jańasha mánilikti payda etedi.

Perzent bolıp hadal xızmet etpegen,
Kewili kir-baqıllardıń darıman. (Qaraqalpaq qızıman).
Kewlińe yaratqannan keledi saza,
“Kewlin al” tez deyip, turǵan jerinde.
Kewlim menen sóz maydanın gezermen,
Tilim menen sóz marjanın dizermen,
Sózdiń anıq kánin tawıp júzermen,
Dáryasında qulash urıp oynayman.
Kózim ashıp, kórgen ana Watanǵa,...
Kózimdi toydırıp qaraǵım keler,... (Húr bostan jaratılar ana jerimde)

Bul qatarlardagı “**kewil**” sózi hár qıylı mánilerde qollanılıp, “**kewili kir-jamanlıq oylawshı,**”, “**Kewlime yaratqannan – sezim tuyǵı**”, “**Kewlin al-táselle**” mánilerde qollanılıp omonimlerdi payda etken.

logikalıq mánilikke iye hár bir sózdiń ózi bir awıspalı mánilikke iye bola alǵan. **Kózin asıp-tuwılǵannan berli mánide, Kózimdi toydırıp- qanaatlanıw, ráhátleniw** mánide qollanılıp, omonimler jaratıw arqalı sózdiń tásir etiwshilik kúshin taǵı da arttıra túsken.

Sóz mánilerinen paydalanıwda awıspalı mánide qollanıw arqalı ádette tilde hár qıylı ekspressivlik-emocionallıq mánilerdi ańlatıwda quramalı bolıp keledi. Lingvistikalıq kóz qarastan sóz mánisi ritmikalıq, intensivlilik, temp qusaǵan elementlerdiń birligi tásirsheńlikti payda etedi. Bunday mánilik elementlerdiń hár biri sózdiń tiykarǵı mánilik komponenti awıspalılıqqa ótedi hám stillik maqsettiń

ámelge asıwına xızmet etedi. Bılayınsha aytqanda, sóz mánilik jaqtan konteksttiń boyawı bolıp, ol til hám awızeki sóylewdiń birlikleriniń sheksiz imkániyatların jariqqa shıǵaradı.

Ádette tildiń sózlik quramındaǵı sózlerdi til ilminde – leksikalıq birlikler retinde qarastıradı. Tildiń quramına sózdiń sinonimi retinde qollanılatuǵın sóz dizbekleri, sózlik quramǵa iye sózlik formalar ushırasadı. Olar sóz dizbekleri bolǵanı menen mánisi jaǵınan jeke sózler menen teń, pútin leksikalıq birlik sıpatında qaraladı. Olardıń stillik qollanıwın izertleytuǵın til iliminiń tarawı – stilictika dep ataladı. Jeke sózlerden basqa turaqlı sóz dizbekleriniń jasalıwı hám túrleri, olardıń quramı, qurılısı hám jasalıw usılları úyreniledi.

Ferdinande Sossyur tildi sistema, forma sıpatında tanıdı, til hám sóylewdiń antinomiyalıq qatnasın belgiledi, tildiń sóylewdiń baslı ózgesheliklerin – tildiń sotsiallıǵın, sóylewdiń jekeligin, tildiń sistemalılıǵın, sóylewdiń asistemligin, tildiń sheksizligin, sóylewdiń, reallıǵın, tildiń sinxroniyalıǵın, sóylewdiń diaxroniyalıǵın, tildiń mazmun, sóylewdiń qubılıs ekenligin ańlatadı. Sózlerdiń ózleriniń burınǵı sırtqı formasın ózertpey, tek sóz mánisin ózertiwdegi formaǵa iye bolıwı konwersiya delinedi. Konwersiya ingilis tilinde sóz túbiriniń basqa paradigmalarǵa ótiwi nátiyjesinde jańa sózlerdiń payda bolıwı⁵. Qaraqalpaq tilinde ayırım sózler óziniń sırtqı hám ishki formasın ózertpesten, affikslesiz basqa sóz mánisine iye bola aladı. Adamlardıń ishki dúnyasına baylanıslı, múshesindegi belgilerine baylanıslı substantivlesip, adamnıń turmıs jaǵdayına, mal-múلكiniń muǵdarına baylanıslı qollanılatuǵın sóz mánileri arqalı bildiriliwi ásirese awızeki sóylew stilinde kóp ushırasadı. Olardan soqır, taz, aqıllı, jili, aqmaq, bay, jarlı, ash, jalańayaq, h.t.b.ları keńirek qollanǵanın kóremiz. İлимпаз А.А.Потебня: “Kelbetliklerdiń tábiyatınıń atlıqlarǵa jaqın bolıwı, substantivlesken kelbetliklerdiń tábiyatındaǵı usashlıq, olardıń (atlık, kelbetliklerdiń) tariyxıy hám mánilik jaqtan

---

⁵ Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлердің сөзлиги. Нөкис, 1979, 112-бет

bir-birine jaqınlıǵınan”,-dep kórsetedi⁶. Leykin kontekstke qaray birde kelbetlik, birde atlıq mánisinde qollanılıwı múmkin. Mısalı:

Sherli kewil talay ańsap quladı,
Sırtqa sır aldırmaı únsiz jıladı,
Sensiz ballar úylengende sırnıqtım,
Japsarım bos, samal húwlep turadı,
Tayasız tal qarmaladı, anajan. G. Dáwletova. «Anajan»

Kórkem sóz lingvistikada óz tásirsheńlik shegarasına qaray kommunikativlik hám estetikalıq funktsiyanı atqaradı. Sol ushın da kórkem ádebiy stildiń qollanılıw shegarası júdá keń bolıp, barlıq stillik múmkinshiliklerden barınsha paydalanıp, ádebiy til normalarınan da shıǵıwı múmkin. “Kórkem ádebiy stildiń basqa stillerden ajıralıp turatuǵın tiykarǵı belgisi-onıń funktsiyası, obrazlılıǵı hám ekspressivliginde”, -dep pikir bildiredi A.İ.Efimov⁷. Kórkem ádebiy stilde sáz mánileriniń stillik qollanılıwı ózine tán kúshli stilistikalıq ózgeshelikke iye bolıp keliwi menen ajıralıp turadı. Kórkem ádebiy stilde qollanılǵan sinonim, omonim hám antonimler qollanılǵanda tildiń barlıq sóz baylıqlarınan paydalanıladı. Kórkem ádebiy stilindegi sózler adamǵa estetikalıq tásir etiw kúshine iye bolıp, kórkem sóz sheberi bizdi qorshaǵan dúnyanı obrazdı hám kórkem etip kórsetedi hám shıǵarmalarda emocionallıq, ekspressivlik lirizm, stilistikalıq, figuralar keń qollanıladı. Kórkem ádebiy stilde sózlerdiń kóp mánililiginiń stilistikalıq qollanılıwı kóp ushırasadı. Qaraqalpaq tilinde qollanılıp júrgen mánili sózler hár bir óziniń tiykarǵı mánisine sáykes hám stillik jaqtan úylesip qollanılıwı múmkin. Qálegen sóz óziniń mánisine, stillik ózgesheliklerine, ekspressiv hám emocionallıq boyawlarına iye bolıwı, qollanılıwda esapqa alınadı. Tuwra sózlerdi de stillik maqsette awıspalı mánilikte durıs qollana alıw, maqsetke muwapıq boladı. Qaraqalpaq tilinde, ásirese kórkem shıǵarmalarda sózler bir mánili hám kóp mánili bolıp qollanıladı. Kóp mánili sózlerdiń anıq mánisi tek kontekstte kórinedi:

⁶ А.А.Потебня. Из записок по русской грамматике I-II-III. Москва, 1958, 73 с.

⁷ А.И.Ефимов. Стилистика русского языка. Москва, 1969. с.5.

Jan talasta qurtıp júykelerimdi,
Jılatpa degenseń úkelerińdi,
Shataqların ele súyrep júrippen,
Talay qızartsa da shekelerimdi,
Bir nahsar basıma azba, anajan.
Jılla ótti, aqıl-esim tolıqtı,
Ernazarım jigirmağa tolıptı,
Sol bayağı erkin ósken erke qız,
Mehirińnen mehir alıq torıqtı,
Qádir bildim, ana bolıp, anajan.

Intonaciya awızeki sóylew procesinde eń aldǵı menen tásir etiw quralı sıpatındaǵı qásuyetlerin anıqlaydı hám esitiliw arqalı sestin tembri, joqarı yamasa tómenligine ajratıladı, tıńlawshı onı parqlay aladı. Taǵı bir tárepi, stillik jaqtan intonaciya tásir etiw wazıypasınan basqa bildiriw, maǵlıwmat beriw wazıypasın da atqaradı. Intonaciyanıń ózgerip barıwı sóylewshiniń ruwxıy halatın da túsindiridi. Sózlewshi sóziniń mazmunı onıń maqsetiniń kórinisi sıpatında qalıplese, intonaciya bolsa mazmunıń obyektiv hám subyektivligi haqqında maǵlıwmat beriw haqqında ilimpaz G. Yaxshiyeva unamlı pikir bildirgen.

Intonaciyanıń ekspressiv-emociyonal tárepi tiykarınan konnotativlik máni bildiredi. Konnotativlik máni denotativlik mánige júklengen bolıp keledi. Inonaciya sóylewshiniń sózine belgili dárejede stillik boyaw beriliwine áhmiyetli qural esaplanadı. Máselen ásterek sóziniń intonaciyası úyrenilgende tómendegi mánilerdi ańlaw múmkin: ótinish, jalınısh, eskertiw, usınıs, xabarlandırıw, tańlanıw, buyırıq hám t.b. lar ańlasılǵanıń kóremiz.

Lingvistikalıq izertlew arqalı tildiń leksikalıq mánileriniń túrlerin anıqlaw tili iliminiń baslı máseleleriniń biri bolıp kiyatır. Ilimpazlardıń pikirinshe kópshilik waqıtları sózlerdiń mánileri tuwralı gáp bolǵanda onıń tuwra hám awıspalı mánileri haqqında, kóp mánililigi, sózdiń kontekstlik xızmeti menen baylanıslılıǵı tuwralı pikir júrgıziledi¹. Sinonim sózler

boyınsha teoriyalıq bilim, kónlikpelerge iye bolıwda bir qansha wazıypalar belgilep alınadı. Sinonimlerdiń salıstırmalı usıllardı bassılıqqa alıw arqalı, tákirarlaw hám juwmaqlaw sabaqları hám basqa da jusıllarda úyreniw maqsetke muwapıq boladı.

Sinonimler sóylewshiniń ayılǵan oyına, pikirine ulıwma subektivlik-obyektivlik qatnasın, bahasın bildiredi. Olar grammatikalıq jaqtan ózgermeydi, qaysı sóz shaqabınan qaysı formada qalıplesken bolsa, sol formada qollanıladı. Gápte, tiykarınan, kiris aǵza yamasa sóz-gáp bolıp qollanıladı. Sinonimlerdiń morfologiyalıq tallaw sxeması tómendegilerden ibarat. 1. Teksttegi mánisi. 2. Jeke yamasa qospa komponentligi. 3. Tiykargı yamasa funkcionallıq xızmeti. Funkcionallıq bolsa, qaysı sóz shaqabınan hám qanday formada qalıpleskenligi. 4. Sinonimlerdiń gáptegi sintaksislik xızmeti.

Sóz hám sóz formalarınıń bir pútin sintaksislik birliklerdi dúziwi sintaksislik baylanıs arqalı iske asadı. Sintaksislik qatnas sintaksislik birliklerdiń komponentleriniń grammatikalıq baylanısqa túsiwi nátiujesinde payda boladı.

Sinonimler jay gáp, qospa gáp komponentlerin bir-biri menen óz-ara baylanıstırıwda sóz formaları, kómekshi sózler, orın tártip hám intonaciya qatnasadı. Sinonimler hám jay gáptiń quramındaǵı sózler seplik formaları, tartım affiksleri, anıqlıq meyildiń betlik affiksleri arqalı baylanısadı. Baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gápplerdi baylanıstırıwda sinonimlerden ibarat feyildiń betlik emes hám betlik feyil formaları qatnasadı.

Sinonimler sóz dizbegine de, gápke de tiykar bolatuǵın sóz dizbegi. Al sóz – bizdi qorshaǵan obyektiv shınlıqtıń adam sanasındaǵı sáwlesi retinde ayırım – ayırım túsinikti bildiredi, yamasa, sóz – tilimizdegi belgili bir túsiniktiń atı. Sóz leksika -grammatikalıq mánini bildiredi. A.V.Tekuchev rus tilin oqıtıw metodikası boyınsha sinonimlerdi grammatikalıq tallawǵa úlken dıqqat awdarıp, onıń mazmunına, kólemine, orınlaw formasına, orınlaw ornına qaray 4 túrge bóledi:

1. Mazmunına qaray morfologiyalıq tallaw: 2. Sózdiń qurılısı hám sóz shaqaplarına tallaw, 3. Sintaksislik tallaw, 4) gáp aǵzaları hám kólemine qaray tolıq hám tolıq emes usılına qaray awızsha ham jazba tallaw³. Jeke mánige iye bolǵanlıqtan, biziń sanamızdaǵı oyımızdı basqalarǵa jetkere almaydı. Al qarım – qatnas jasawda óz oyımızdı ekinshi tárepke tek gáp arqalı ǵana bildire alamız. Sinonim sózler bir- biri menen tıǵız baylanıslı boladı. Sóz belgili bir túsiniktiń atı bolsa, sinonimlik qatarǵa iye sóz dizbegi jáne mánili sózlerdiń (eki ya onnan da kóp) mánilik hám grammatikalıq jaqtan bir – biri menen baylanısp qospa uǵımdı bildirip keledi.

Mısalı, Balalıq kewline ele kir túspegen qızǵa ákesiniń násiyatı kem-kemnen sińip, misli túnekte jaǵılǵan shıraday kewli jubanış tapqan sıyaqlandı. (T.Q.). Tap usınday aqıl huwshı lal bolıp turganda sende qatırdıń-aw.

Sóz bir túsinikti bildirse (jeke, biraq juplasqan, dizbeklesken túrinde tursa da), al sóz dizbegine kirgen sózleri biri-biri menen grammatikalıq qurallardıń járdemi menen baylanısqa túsedı de, biri baǵınıńqı, ekinshisi baǵındırıwshı bolıp keledi. Eń keminde eki mánili sózdiń biri-biri menen óz ara mánilik hám formalıq jaǵınan baylanıswın sóz dizbegi boladı. Sóz dizbegi eń keminde eki mánili sózdiń grammatikalıq quralları járdemi menen birge qospalı mánini bildiredi, al gáp bolsa biziń tamamlanǵan oyımızdı bildiredi. Sóz dizbegi tilimizde, tiykarınan nominativlik xızmet atqarsa, gáp kommunikativlik xızmet atqaradı, yamasa sóz dizbegi qanday da málim bir nárseniń qospalı mánisin bildiriw xızmetin atqaradı. Gáp tamamlanǵan oydı bildiredi de, adamlardıń biri-biri menen qatnas quralına aylanadı. Kóp mánili sózlerden grammatikalıq qurallardıń járdeminde gáp quraladı. Ayırım gáplerdiń sóz dizbeklerine uqsap turatuǵın orınları boladı. Biraq sóz dizbegi menen gáp arasında parq boladı. Kóp mánili sózler haqqında ayılǵanda sóz-sóz dizbeginiń materialı ekenligin, al sóz dizbegi gáptiń materialı ekenligin mısallar járdeminde túsindiriw paydalı. Kóp mánili sózlerdegi sózler qálegen sózlerdiń baylanıswınan, qosındıswınan, dizbeklesiwinen bola bermeydi,

olardıń dúziliwinde qandayda bir grammatikalıq belgiler yamasa tilge tán zańlılıq bar. Kóp mánili sózler dizbegi eki atlıq yamasa eki kelbetlik sózlerdiń ápiwayı dizbeginen bolmaydı. Qálegen atlıq sózler hár túrli grammatikalıq baylanıslar nátiyjesinde atawısh sóz dizbegin dúzedi. Sóz dizbegi, sózlerdi dizbeklewshi grammatikalıq qurallar menen dáslep tanısqannan soń oqıwshılar ámeliy kónlikpege iye bolıp, jazba shınıǵıwlardı orınlay aladı. Kóp mánili sózlerdiń túrlishe dizbeklesiwın jáne leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik dizbeklerdiń ózgeshelikleri toómendegilerden ibarat. Leksikalıq, morfologiyalıq dizbektiń hár biri leksikalıq bir máni bildiredi. Qospa sózdiń quramındaǵı komponentler bir-biri menen birlesip bir túrdegi mánini ańlatadı.

Sinonim sózlerde qospa sózler bir sorawǵa juwap beredi hám gáptiń quramında bir aǵza xızmetinde jumsaladı. Sintaksislik sóz dizbekleri óz-ara kóp sózlerden bolıp, olardıń hár bir komponenti tolıq mánige iye, hár bir komponent belgili bir sorawǵa juwap beredi. Modal sózler sintaksislik sóz dizbeginiń sóylew hám jazıw barısında qalay qollanıwın anıqlawda mınalargá itibar beriledi. 1)Sózlerdiń leksikalıq baylanıs normasını saqlay biliw, Gápte sóz dizbekleriniń grammatikalıq normaların saqlaw, Ádebiy tilde qalıplesken sózlerdiń orın tártibin durıs saqlaw.

Sinonim sózlerden ibarat sóz dizbekleri haqqında, onıń mánileri, dúzilisi tuwralı ápiwayı maǵlıwmat alǵan menen gápti dúziwshi sózlerdiń baylanısıw usılların ele tolıq bilmeydi. Sebebi, sózler bir-biri menen mánilik hám sintaksislik baylanısqa túsip dizbek qura aladı hám ol gáplik qásiyetke iye boladı, yamasa máni ańlatıwshı bir túsinikti bildiretuǵın sintaksislik birlikti payda etedi.

Sinonim sózler payda bolıwın túsiniw ushın leksika menen morfologiyanı jaqsı biliw, onı tolıq ózlestirip alıw shárt. Sebebi, sózler arasındaǵı leksikalıq baylanıs penen morfologiyalıq baylanıstı jáne sintaksislik baylanıslardı túsiniw hám olardı ayıra biliw qıyın. Sintaksislik baylanıslar arasındaǵı ayırmashılıqlardı mısallardı dáliyilew arqalı túsindiriledi. Kóp mánili sózler menen qospa sóz arasındaǵı ózgeshelikler, olar menen gáp arasındaǵı ózgeshelikler, sózlerdi sintaksislik baylanısqa túsiretuǵın grammatikalıq qurallar, sintaksislik baylanıstıń

túrlerin duris ayırıw, sózler arasındaǵı sintaksislik dizbeklesiw menen, morfologiyalıq, leksikalıq dizbeklerdiń ayırmashılıǵın jaqsı biliw kerek boladı.

Sinonim sózler almasıq sózler menen atlıq sózlerdiń dizbeklesip baylanısınan mánilik qatnaslar bolıp usı mánilik qatnaslardı túsindiriw mısallar járdeminde ámelge asıraladı. Bunda almasıqtıń sematikalıq túrlerine mısallar tańlap alınadı, olardıń mánilik belgileri anıqlanadı. Almasıqlardıń túrleri, olardıń atlıq penen dizbeklesip birneshe máni ańlatatuǵınlıǵı aytıladı. Atlıq sóz benen qaysı almasıq sózler baylanısıp atawısh sóz dizbegin dúzgeni mısallar menen tallanadı yamasa mısallar ilimiy tiykarda dáliyllenedi. Almasıqtan bolǵan atawısh sóz dizbegin úyretiw basqa atawısh sóz dizbeklerin úyretiwge qaraǵanda ózgeshe. Sonlıqtan bul boyınsha tákirarlaw yaki juwmaqlaw barısında kespe qaǵazlardan paydalanıladı.

Sinonim sózler atawısh sóz dizbegi basqa sóz dizbeklerine qaraǵanda ayırmashılıqlarınıń bar ekenin Oqıwshılar keltirilgen mısallar, kespe qaǵazlar járdeminde tez anıqlawǵa erisedi. Atawısh sóz dizbekleriniń bulardan basqa da hár qıylı grammatikalıq formalar, kómekshi sózler menen keletuǵın túrleri ushırasadı.

Feyil sóz dizbekleri atawıshlardan yamasa atawıshlıq xızmettegi sózlerden boladı. Feyil sóz dizbekleriniń jupkerlesiwshi, seplik jalǵawlı yamasa kómekshi sózli atawıshlardan dúziletuǵınlıǵı teoriyalıq maǵlıwmatlar hám anıqlamalar tiykarında aytıladı.

Sinonim sózlerdiń dizbekleriniń túrine Qoy, qoy, inim, hálek bolma. Ózim tawıp baraman. Sózsiz baraman. Shaması, mashinadan, iyesi –jalańbas, duǵıjım, qalasha kiyingen mennen qorqadı sóz dizbekleri mısalǵa alınıp, sol sóz dizbekleri ajıratamız. Kóp mánili dizbekleriniń atawısh sózlerden tirkewish yamasa basqa da kómekshi sózler arqalı bolatuǵınlıǵı aytılıp, olardıń mánilik qatnastı bildiredi. Bulardan basqa atawıshlardan yamasa atawıshlıq xızmettegi feyil sóz dizbeklerin mınaday sorawlar járdemi menen de úyretiwge boladı:

1. Sinonim sózlerdiń dizbeklesiwshi sózlerden bolǵan feyil sóz dizbekleri qalay dúziledi.

2. Sinonim sózlerdiń seplik jalǵawlı atawıshlardan bolǵan feyil sóz dizbeklerin qalay anıqlawǵa boladı.

3. Sinonim sózler tirkewishli hám basqa kómekshi sózli atawıshlardan dúzilgen feyil sóz dizbekleri arqalı mánilik qatnaslardı.

4. Sinonim sózlerdiń atawısh sózlerden dúzilgen feyil sóz dizbegi menen atawısh sóz dizbeginiń ózgesheligi.

Sinonim sózler menen mánilik hám grammatikalıq jaqtan baylanısqan jupkerlesiw jolı menen baylanısqan feyil sóz dizbeklerin dúzedi.

Sinonim sózlerdiń bunday sóz dizbekleri hárqıylı mánilik belgilerdi bildiredi. Ondaǵı sózlerdiń ornalasıwları birdey emes. Usınday ózgeshelikti anıqlaw ushın awızsha shınıǵıw jumısları orınlanıp túsiniq beriledi. Ráwish sóz shaqabınan dúzilgen modal sózler dizbeklerinde baǵınıwshı sóz ráwish bolıp, baǵındırıwshı feyil sózler menen baylanıslı boladı.

Sinonimlerdiń jasalwı.

Sinonimlik ráwishler belginiń belgisin bildirip kelgende, kelbetlik penen baylanıladı. Mısalı: **Júdá** qızıq kitap. Ernazar **oǵırı** aqıllı bala eken. **Kútá** awır júk. Zattıń belgisin bildirip kelgende, atlıq penen baylanıladı. Mısalı: Bıyıl biydaydan **mol** zúraát alındı. Sinonimler ózi qatnaslı sózler menen formasın ózgerip baylanısqan, ózgermeytuǵın sóz shaqabı toparına kiredi. Ráwish gápte, kóbinese pısıqlawısh xızmetin atqaradı.

Ráwishlik sinonimler eki túrli usıl menen jasaladı:

1. Qosımtalar arqalı: **ózimshe, qaraqalpaqshe, jaslay, ishkeri, kóplep** hám taǵı basqalar. Mısalı: Men awqatlardı ózimshe pisirip úyrendim. Sulıwxan qaraqalpaqshe shıǵarmalar oqıǵandı jaqsı kóredi. Azamattıń aǵası uris dástinen jaslay qazalandı. Atız jumısların kóplep islegenimiz maqul boladı.

Atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq hám ráwishtiń ózinen ráwish jasawshı qosımtalar jalǵanıq, sinonimlik dórendi ráwishler jasaladı:

1.–**sha/-she** qosımtası atlıq, kelbetlik, almasıq hám ráwishlerge jalǵanıq, dórendi ráwishler jasaydı: **orıssa, awızsha, jańasha, qısqasha, to'mendegishe,**

házirshe, sonsha, ómirinshe hám taǵı basqalar. Mısalı: Aysara ózi oqıǵan shıǵarmalardı awızsha aytıp bergendi jaqsı kóredi.

2. **-lay/-ley** qosımtası atlıq, kelbetlik, almasıqtan ráwısh jasaydı: **zatlay, kókley, solay** hám taǵı basqalar. Mısalı: Atam baǵımızdaǵı miywelerdi ko'kley jep bolmaslıǵın aytti.

3. **-lap/-lep** qosımtası muǵdar, sın ráwıshleri hám waqıtlıq, awırılıq ólshew birliklerin bildiretuǵın atlıqlardan ráwısh jasaydı: **azlap, kóplep, ástelep, jayawlap, piyadalap, uzaqlap, jaqınlap, alıslap, aylap, jıllap, tonnalap, gramlap** hám taǵı basqalar. Mısalı: Tumaris bul joldı ne bir niyetler menen piyadalap basıp ótken edi. Kózimizdi jawdıratqan nurlı shoqqılar barǵan sayın bizlerden alıslap baratırǵanday kórinedi.

4. Sinonimlik ráwıshler waqıt, orın mánili atlıqlarǵa **barıs, shıǵıs, orın** sepliginiń qosımtaları jalǵanıwı arqalı da jasaladı. Bul qosımtalar ózleriniń dáslepki mánisinen pútkil uzaqlasıp, sol sózlerden ajıratıwǵa bolmaytuǵın dárejede qalıplesip ketken. Mısalı: **keshte, túnde, alısta, uzaqta, uzaqqa, azanda, tańda kúnde, hár kúni jılda, hár jılı** hám taǵı basqalar. Men qızıl botinkamdi ótken qısta dayımnan sawǵa sıpatında alıp edim.

2. Sózlerdiń qosılıwı arqalı sinonimlik qatarlı ráwıshler: **hár kúni, hár jerde, pútkilley, baspúkil, búgin, kúni-túni, ári-beri** hám taǵı basqalar. Mısalı: Hár kúni azanda dene tárbiya menen shuǵıllanıwımız kerek. Ernazardıń mal – qoyları hár jerde jayıp júr. Nawriz bayramına baspúkil qaraqalpaq elatı tayarlanıp atır. Búgin úyimizde súmelek qaynatılıp atır. Jaslar kúni – túni ilim menen shuǵıllanıwımız shárt. Ámirbek bul tastı ári – beri qozǵasada ornınan jıljıta almadı.

Sinonimlerdiń kontekstlik qollanıwı.

Sinonim ráwıshler eki sózdiń birigiwi arqalı jasaladı. Mısalı: **búgin** (shıǵısı: bul kún), **bıyl** (bul jıl), **baspúkil, birótala, jayparaxat, ásteeaqırın,**

biraz, birqansha, bilegóre, biletura, eleberin, birtalay, birqansha tađı basqalar.

Mısalı: Bıyıl paxta terimine awılıımız adamları keńnen járdem berdi. Usı jılı qıs erte keldi.

2.Sózlerdiń dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı:

a) **bul, sol, ol, hár** almasıqları menen basqa atawısh sózlerdiń dizbeklesiwi arqalı: **bul jerde, sol jerde, bul waqta, sol jaqta, ana jerde, anda, sol manda, hár jerde, sol zamatta, sol gezde, sol waqıtta, ol jaqta, hámme jaq** hám tağı basqalar. Mısalı: Hámme jaq suw sepkendey tım – tırıs .

b) belgisizlik máni beriwshi **bir** sózi menen atawısh sózlerdiń dizbeklesiwi arqalı: **bir waqta, bir gezde, bir jola, bir saparı, bir jaqqa** hám tağı basqalar. Mısalı: Bir saparı anam Maxmudtı atız basında kórgen eken. Bir gezde aspan gúmbirlep, shaqmaq shağıp, jawın birden jawdı.

d) bolımsızlıq máni beriwshi **hesh** sózi menen atawısh sózlerdiń dizbeklesiwi arqalı: **hesh waqta, hesh jaqqa, hesh jerde, hesh jaqta** hám tağı basqalar. Mısalı: Doslar hesh waqta bir-birin satpawı kerek.

e) eki ráwishtiń hám basqada ráwish penen atawısh sózlerdiń dizbeklesiwi arqalı: **tez kúnde, kún uzaqqa, kúni keshe, kúni búgin, tań erten, tez arada, kún ara, uzaq kúnge** hám tađı basqalar. Mısalı: Jurnalistlerimiz kúni keshe napaqadađı urıs qatnasıwshılarınıń hal-jađdayınan xabar alıp, sawǵalar berip qayttı.

3. Eki ráwishtiń hám basqada ráwishlik máni beriwshi sózlerdiń juplasıwınan jasaladı. Mısalı: **búgin – erteń, tez – tez, az – azdan, óz – ózinen, tez – tezden, áste – áste, erteli – kesh, kúni – túni, qattı – qattı, birim – birim, qolma – qol, betpe – bet, anda –sanda, ara – tura, kóre – sala** hám tađı basqalar. Mısalı: Óspirim jastađı bul balalardıń qılmısların Aydos kóre – sala ishki isler xizmetkerlerine xabar etti.

Qaraqalpaq tilinde kóp mánili sózlerdiń jasalıwına ayrıqsha itibar qaratıladı. Kópshilik jaǵdaylarda tilidiń mánileri tuwralı sóz etilgende birinshi náwbette onıń tuwra hám awıspalı mánileri, kóp mánililigi, sózdiń kontekstlikke baylanıslı mánileri sóz etiledi. Tilshi ilimpazlar sóz mánileriniń jasalıwın bes túрге bólip ataydı hám klassifikaciylaydı. Professor E. Berdimuratov sóz mánileriniń funkcionallıq xızmetine qaray bes túрге bólip klassifikaciyalaydı. Birinshi nominativlik zatqa qatnaslı mánisi – stol, nan, terek h.t.b. , ekinshi signallıq mánisi - ah, úh, t.b., úshinshi sóz mánisiniń zat penen baylanısına qatay tuwra – kitap, dápter, h.t.b., awıspalı – altın adam, keń peyil t.b. etip bóledi. Tilimizde qollanılıp júrgen funkcionallıq leksikalıq mánilerge iye sózler zat penen qubılıstıń tuwra mánisin ańlatpaydı al onıń ekinshi awıspalı mánisin bildirip keledi. Bul awıspalı máni sózdiń gápte sintaksisilik xızmetke baylanıslı awısıp keliwi arqalı jasaladı. Funkcionallıq awıspalı shártli mánili sóz emociyonallıq xarakterge iye bolıp, onıń tásirsheńligi kúshli boladı.

Ǵárezsiz el turdı aqıl-sanamda,
Qaraqalpaqstan atlı nurlı mákanda,
Áziz xalqım maǵan qanat bergen soń,
Kúsh-jigerim astı kewil xanamda,
Aralǵa quyǵanday Ámiw, Sırlarım meniń.

Bul mısaldaǵı **aqıl-sanamda**, **Kúsh-jigerim** sózlerinde usı kontekstke baylanıslı sintaksislik shártli sinonimlik mániler saqlanǵanlıǵın kóremiz. Olardıń jasalıwı haqqında sóz etilgende til iliminde ayrıqsha itibar menen qaraladı.

Sinonimlerdiń stillik qollanıw ózgeshelikleri. Til iliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde sinonimlik sóz mánilerine bay sózlerdi ámeliy jaqtan qollanıwdaǵı ózgeshe bir túr retinde, semantialıq máni birligi sıpatında bahalanadı. Sinonimlik kóp mánilikke iye sózler kórkem sóz ustasınń sheberligine, olardıń stillik jaqtan sóz tańlaw sheberligine baylanıslı qalıplese, dóretpeniń sapalıq dárejesiniń artıwında xızmet etedi hám til baylıqlarınıń úlken bir toparın payda etip, sinonimler kóp mánilik ishinde ayrıqsha orındı iyeleydi.

Sinonim sózler stillik maqsetlerde til iliminde kóp ónimli qollanıladı. Ásirese olar ayrıqsha bir pikir bildiriwde, sózdiń tásir etiw kúshi arqalı emociyanı kúsheytiwde, sezimtalıqtı oyatıwda maqsetli qollanılıwı arqalı birinshiden sózdiń mánilik kúshin arttırsa, ekinshiden sózdiń stillik qollanılıw órisin keńeytedi. Qaraqalpaq tilinde insan hám ionıń tábiyatı, haywanatlar dúnyası, qus atları sonday-aq, basqa da qubılıs, háreket atamaları awıspalı mánilerde kóp mánilik ğızmet atqarıwsa ásirese, kórkem súwretlewde sıpatlawshı xızmette paydalanılıp, poetikalıq qatarlarda obrazlılıq kúshi, ekspressivlik-emotsionallıq mánilik sıpatı, olardıń oqıwshıǵa tásirsheńligi, adam sezimlerine qatnası anıq sezilip turǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Ádette tilde ulıwma xalıqqa belgili sózler, tábiyiy baylıqlar atamaları, kiyim-kenshek, terekler menen gúller atamaları, tábiyat qubılısları hám azıq-awqat ishimlik atamaları tiykarında metaforalar jiyi payda bolıp, obektlik qatnaslar tiykarında usılayınsha tematikalıq toparlarǵa bólip sıpatlama beriw maqsetke muwapıq boladı. Ko'rkem shıǵ'armanın' tili, onda kóp mánili sózlerdi qollanılıw, sóz semantikasınıń keńeyiwi, sózdiń tilde paydalanıw funksiyasınıń rawajlanıwına sebepshi boladı ha'm ayrıqsha birlik, semantikalıq ma'ni birliǵi sıpatında bahalanadı. Kóp mánili sózler stillik jaqtan qollanılganda atawshı hám sıpatlawshı xızmet atqaradı. Sonlıqtan sóz ma'nisiniń tuwrıdan tuwrı iske asırılıwı emes, al uqsaslıq tiykarında basqa sáykes obektlerdi atawda, sıpatlawda tildiń ishki rawajlanıw nızamlıqlarına baylanıslı salıstırıwshı obektlerdin' qatnasına, tu'r-tu'sine, ornına, xızmetine ha'm tag'ı basqa da uqsaslıqlarına qaray mánilik qurılısındaǵı mánisi sıpatında tán alınadı.

Sinonim sózlerdi stillik maqsetlerde sheber paydalanıw sózlerdi ustalıq penen qollanıwshı sóz sheberleriniń úlesine tiyisli. Bunda xalqimizdiń súyikli kórkem sóz sheberi Gúlistan Dáwletovanıń kórkem dóretpelerinen mısallar keltirsek, onda tuwılǵan jerge muhabbat, ayralıq hám el jurttı haqqındaǵı, basqa da ishki sezimlerdi beriwde onıń kóp mánili sózlerge bay qosıqları itibarǵa ılayıq. Onıń hár qıylı mazmundaǵı qosıqlarında ádep-ikramlılıq úlgeri, insaniylyq, adamgershilik

paziyetleri awıspalı mániler arqalı tereń emociyonallıq awıspalı máni ózgesheligin berip súwretlegenin kóremiz. Misalı, onıń “Nur-shuǵla shashadı ruwxlarım meniń” qosıǵında:

Tamırında tınbay aylandı qanıń,
Boy kótersin deyip tallarım meniń.
Hár qız eldiń kórki, ráwshan gúlim,
Meniń júregimde tursız hár biriń,
Onsegizge tolmay ózge uyaǵa,
Duz tatıp tursa da asıqpa húrım,
Jarıq bolsın deseń jaylarım meniń.

-qatarlarında sózdi **boy kóteriw, ayaqqa turıw, ózin alıw, dińke eniw** sinonimlik qatarlardı payda etse, qızlardı kórseń **eldiń kórki, gúlim, húrım**, dep awıspalı kóp mánilikte, sózdiń mánisin bórttirip, onıń qúdiretin ekspressivlik-emotsionallıq kúǵke aylandırǵan hám sinonimlerdi payda etken.. Al endi mına qatarlardı talqılap kórsek:

Ǵayıp eren pir kibi bar bolayın,
Saw bolıń! Namıs hám arlarım meniń
Tabısların menen júzlerim jarqın,
Hámmeńiz óz qızım, ballarım meniń.

Bul qosıq dizbeklerinde shayır qaraqalpaq dástansılıǵındaǵı obrazlarǵa shekem tilek tilep turatuǵınlıǵı, ar-namıs ushın tırısatuǵınlıǵın maqtanış etip, sinonimlik metaforalar payda etse, qızlardı arım, namısım dep juwabı awır ekenligin sinonimlik qatarlar arqalı túsindirgen.

Poetikalıq dóretpelerde kórkem sóz sheberiniń dóretiwshilik izleniwleri, tapqırılıǵı menen ustalıǵı sheshiwshi rol atqaradı. Onda shayırdıń kórkem suwretlewdegi originallıǵı, navatorlıǵı, batırlıǵı qusaǵan poetikalıq sapalar qalıpleseı. Hár qanday poetikalıq shıǵarmada oqıwshıǵa dárhal seziletuǵın originallılıq janalıq, navatorlıq – mine shayır poeziyasınıń bahalılıǵın anıqlawshı

sol belgilerdiń dál kórinisleri arqalı ǵana payda boladı. Onda poetikalıq tildiń ornı ayrıqsha ornı tutadı.

Sóz dizbeginde sózlerdiń birewiniń basqalarınan kúshli dawıs tolqını menen aytılsa, pát boladı da, pát qabıllaǵan buwın pátli buwın dep ataladı. Pát obyektine qarap sóz hám fraza pátine bólinedi. Pátiniń intonaciyasınıń semantikalıq-grammatikalıq hám stillik xızmetlerin E. Berdimuratov, A. Dáwletov, A. Bekbergenov, M. Dáwletov hám basqalar ilimiy jaqtan pikirler bildirip, olardıń ilimiy juwmaqları búgingi kúnde de úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Qaraqalpaq tilin de pát supersegment qurallardan esaplanıp, ol tildiń túrli basqışlarına túsip, sóylew processiniń shınjırın payda etip, áhmiyetli fonostilistikalıq wazıypanı atqaradı²⁹. Solay bolsa da pátiniń stillik áhmiyeti tuwralı konkret pikirler bildiriliwi búgingi kúnde jeterli dárejede emes.

Qaraqalpaq tilinde pátiniń segmentlik leksikalıq mánisinen bsaqa frazalıq (ǵáplik pát) pátte ushırasadı. Gáp quramındaǵı sózlerdiń birewiniń yamas bir neshewiniń basqalarǵa qaraǵanda kúshlirek aytıwına frazalıq pát dep aytıladı. Gáptiń hár túrli ottenkaların frazalıq pát arqalı túsindirige boladı. Qaraqalpaq tilinde logikalıq jaqtan basqa tillerdegi sıyaqlı pikirlew ushın áhmiyetli bolǵan sóz elementin ayrıqsha aytıw, kúsheytiw ushın frazalıq pát xızmet etedi.

Sinonimler qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramında úlken ornı iyeleytuǵın leksikalıq birliklerdiń biri bolıp esaplanadı. Sinonimler degenimiz qurılısı jaǵınan hár qıylı bolıp kelip, mánileri bir-birine jaqın bolǵan sózler bolıp bunday sózler toparı jámlesip bir sinonimlik uyaǵa birigip sinonimlik qatarlardı payda etedi. Sinonimlik qatarǵa kirgen sózlerdiń birewi basqalarına salıstırǵanda tiykarǵı sóz esaplanıp, ol til biliminde dominanta degen atama menen belgili. Sinonimlik qatarǵa kirgen sózler mánileri jaǵınan bir-birine jaqın bolsa da, olar derlik birdey mánini ańlatıp kele bermeydi. Sinonimler bir-birinen stillik, emotsional-ekspressivlik ózgeshelikleri menen parqlanadı. Basqa da tiller sıyaqlı qaraqalpaq tiliniń tiykarǵı sózlik baylıqlarınıń biri bolǵan sinonimler basqa leksikalıq birliklerden atap kórsetilgen ózgeshelikleri menen ajıralıp, onıń usı múmkinshilikleri olardıń kórkem shıǵarmalar tilinde ónimli jumsalıwına alıp

keledi. Sonın ushın da, olar kórkem ádebiyat stilinde kórkem shıǵarma tiliniń eń áhmiyetli leksikalıq quralı sıpatında xızmet atqaradı. Sinonimler shıǵarma tiliniń obrazlılıǵın, baylıǵın, tásirililigin payda etip turadı hám usı arqalı bir sózdi qayta-qayta tákirarlap qollanbay, úlken sóz baylıǵınıń shıǵarma tilinde ónimli jumsalatuǵının kóriwge boladı.

Sinonimler hár qanday shıǵarma tiline kórkemlik, obrazlılıq beredi, turmıs waqıyaların súwretlewde paydalanıladı. Olar hár qıylı zatlardı, nárselerdi, belgilerdi, háreketlerdi hár qıylı sıpatlap kórsetiwde qolaylı usıllardıń biri.

Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdi izertlew arqalı bir neshe jumıslardı baspadan shıǵarǵan ilimpaz M.Qálenderov bılay dep jazadı: «Sinonimlerdi úyreniw, onnan paydalanıw, barlıq mádeniyatlı adamlar ushın da kerekli. Adamnıń tili sózge qansha bay bolsa, onıń mádeniyatı da sonsha joqarı boladı. Ondaı adamlar óziniń aytajaq, jazajaq pikirin kórkem etip ańsat ǵana bayanlay aladı»⁸ Demek, sinonimlerdi tilde paydalanıw oǵada áhmiyetli bolıp, bunnan jazıwshılar da ónimli paydalanadı.

Sinonimler tildiń baylıǵın kórsetedi. Olar mánileri bir-birine jaqın sózler bolıp, sózlerdi qayta-qayta tákirarlamastan, al mánileri jaqın sózer arqalı til sheberligin payda etedi. Sinonim sózler de sóz shaqaplarına qatnaslı bolıp keledi. Mısalı:á. Kóp oylardıń basın shatpaqlap kiyatırıp, onıń ústine *sharshap harıǵanlıqtan*, taǵı da buyıǵıppan. ǵ. Boz qalay bolsa solay tozańıtıp, shańıtıp atır. (Ó.X) á. Búgin *shıdap sabır* et, - dep aqıl berdi ol. ǵ. Men olardı álle qanday bir *kesel* menen *nawqaslanıp* jatıp qalǵan shıǵar dep oylandım. q. Bir nárseni soramasań, ózinshe *illá dep awzın ashpaydı, úndemeydi*. á. Alıstaǵı say ishinen be, álle qayaqlardan qanday da bir gúrildegen emeskilew *ses* esitildi. Bul *ses* biz turǵan sayın jaqınlaǵanday boldı. Bizlerdiń batis betimizdegi saydıń tusınan motor gúrildisi esitildi. - Mınaw naqma-naq biziń mashinanıń *dawısı*. ǵ. Awıldan alıstaǵı bir belgisiz jaqlarda babalap úrgen iyttiń *dawısı* esitildi, baylawlı jılqılar qazıǵında turıp, oqırana basladı. q. Óytkeni, bul meńirew shólistanlıqta mektep qońırawıngıń

---

⁸ Қәлендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1990,3-бет.

jańǵırǵan *hawazı* birinshi ret esitilip, ol bul jerge qanday da bir jańa ómir sezimlerin alıp keletuǵınday kóriner edi. (Ó.X)

«Kelbetlik sinonimler tilde tómendegidey maqsetler ushın jumsaladı; 1. Zatlardı menen qubılıslardıń qásiyetlerin jan-jaqlı, dálme-dál túsindirip beriw ushın. 2. Qosımsha emotsional-ekspressivlik máni bildiriw ushın. 3. Bir sózdi retsiz qaytalamaw ushın~»³.

Óksip qushaqlap sol óli dilbardı,

Ármanlı kók tolqın qushaqqa aldı. («Poseydonnıń ǵázebi»)

Ulı der; «Órt shalǵan ózegim menen,

Qalaman bul jansız názelim menen».

(«Poseydonnıń ǵázebi»).

O, ádiwli muǵallımım, ustazım,

Balalıq ómirimniń boldıń baǵmanı. («Joldas muǵallım»)

Siz ushın, siz ushın qosıqlarım bul,

Dańq hám algıs sizge, qádirdan ustaz! («Joldas muǵallım»)

Kelbetlik zattıń hár qıylı belgilerin bildiretuǵın bolǵanlıqtan, kórkem shıǵarmalar tilinde jiyi qollanıladı. Prozalıq shıǵarmalarda kelbetlik sózlerdiń kórkemlik xızmetlerde qollanıluwı jiyi kóriwge boladı. Olardı poetikalıq anıqlawıshlar dep te ataydı. Mısalı. Olardan *tálim* algımız keledi, óz balalarımızdıń da solarday *bilimdar* bolıwına tileklespiz. Men ózi *shala sawatlı* adamman, Aybosınjan, - dedi aqsaqal jayparaxat. q. Jaǵday tuwdır, men *sawatlı* etemen!...

1. *Mazalı*, mısalı *qanttay*. 2. Ol *házikesh* hám *dálkekshil* adam eken. á. - Ózi zor bala eken, shılawjını da *jaqsı* shıǵar?...

1. Xalıq degenimiz - siziń menen bizler. Mına otırǵan qara kózler. *Gúllán* sharwalar. *Barlıq* adamlar, - dedim.

2.- Endi *tuw qulaǵırǵa* ketemiseń, maǵan sonı ayt? – dedi aǵam taǵı pátke minip. 3.- *Uzaq* jer dep men barmasam, basqa barmasa, endi ol jerge kim baradı? – dep soradım apamnan eń bolmasa sol qayılshılıq bere me eken degen oyda. 4. Jaybergenniń barıwınan keliwi *tez* boldı, ol *jildam* qaytıp keldi. (Ó.X)

Qaraqalpaq tilinde sinonim feyller úlken orın tutadı. İs-háreketlerdi bildiriwde sóz sheberi sinonim feyllerden óziniń shıǵarmasında sheberlik pene paydalana alǵanlıǵın aytıp ótiw orınlı. Mısalı: 1. *Qol-qabısın tiygizip, kómekleskenine* hesh kim qarsı emes, qayta quwanamız. 2 Men qayda *qarasam* da, basqa bir jaqqá *bet bursam* da, kóz aldımda turǵan náwshe gúldey qulpirǵan jas urpaqlar, olardı tárbiyalaw hám oqıwdı bir jónge salıp, baslap jiberiw oyımnan shıqqan emes. (Ó.X).

Antonimler.

Qaraqalpaq tilindegi sózler bir-biri menen mánilik jaqtan jaqın yamasa qarama-qarsı bolıp keledi. Usı ózgesheliklerine qaray olar sinonimler hám antonimler bolıp bólinedi. Olar kórkem shıǵarmalarda óz ornı menen qollanıp, tildiń ótkirliǵın, tásirliǵın arttırıw ushın xızmet etedi.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında ózine tán ózgeshelikleri menen belgili bolǵan sózlerdiń jáne bir toparı antonimler bolıp esaplanadı. Olar mánileri jaǵınan bir-birine qarama-qarsı bolıp keletuǵın sózler bolıp pikirdi ótkir, tásirli etip jetkerip beriw qásiyetine iye boladı, sonıń ushın da olar kórkem shıǵarmalarda jiyi paydalanıladı. Olardıń ayırımları antiteza xızmetinde keledi hám pikirdi ótkir etip jetekeriw quralı boladı.

Antonim sózler tildiń tásirli hám ótkir bolıwı ushın xızmet etkenliǵın kóriwge boladı:

Juldızlar jımınlaydı bálent kóshkiden,
Baǵınan zaǵ ushıp, bulbil sayraydı,...
Ájelge biygána qızdı qıymadıń,
Kóz tiydime peshanaǵa sıymadıń,
Asıńa buyırdı toyǵa jıyǵanım,
Írazı bolǵaysań bizden qulınıım.

Antonim sózlerdiń bunday túbir hám oǵan qosımta qosılıwı menen basqa sózler jasalıwı arqalı qollanıwı jazshıwshınıń shıǵarmasında kóplep ushırasadı.

Antonim kelbetlikler mánileri qarama-qarsı bolǵan sapa, belgi mánisin

bildiretuǵın sózler bolıp esaplanadı. Bunday qarama-qarsı mánili sózler tilde jiyi ushırasadı.

Ishi-tısım bolǵan menen ármanlı,
Aldım áwladlardan quwat-dármandı,
Nashar emes, arqa súyer ulıńday,
Gúlayımǵa sińli bolar qızıńma...

İs-hárekettiń belgisin bildiriwde antonim ráwishlerdiń de jumsalǵanın kóriwge boladı Tilde antonim ráwisher de bar stillik talaplardı orınlaw maqsetinde pikirdi bayanlaw barısında óz orınında paydalanǵanın kóremiz.

Uzaqtı- jaqındaǵı klasslar joytpay,
Ele júrmiz klasslar taraspay,...

Ulıwmalastırıp aytqanda, shayır G. Dáwletovaniń poeziyasında omonim, sinonim hám antonimler hár qıylı stillik maqsetlerde qollanılıp, poetikalıq tildiń rawajlanıwına, tildiń stillik kórkemligine, sózlerdiń qollanıw pozicyasınıń keńeyiwine úles qoqaqlıǵı menen ajıralıp turadı.

1.2 G. Dáwletova poeziyasında frazeologizmlerdiń stillik qollanılıwı

Qaraqalpaq tilinde frazeologizmler eń ónimli qollanılatusın til birliklerinen esaplanadı. Tilde kem degende eki yamasa bir neshe leksikalıq birliklerdin dizbeginen turatusın quramalı dúziliske iye, biraq mánisi jaǵınan bir sózge barabar, erkin sóz dizbekleri menen sózlerden (qospa sózlerden) ayqın ajıralıp turatusın birlikler bar. Olardıń tujırımı, astarlı, awıspalı mánilerdi ańlatıwı jáne obrazlı sıpatqa iye bolıwı frazeologizmge tán quramalı qásiyetlerdiń jıyıntısın kórsetusın jáne bir belgi. Frazeologizm komponentler ańlatqan mánilerden basqa máni bildiredi. Solay etip, eki yamasa bir neshe sózlerdiń turaqlasqan dizbeginen ibarat bolıp, quramındaǵı komponentleriniń mánilerinen basqa frazeologiyalıq (leksikalıq) mánini bildiretusın, turaqlı quramı hám qurılısı menen ajıralıp turatusın birlikler tilde frazeologizmler dep júritiledi. (B. Yusupova.5--bet).

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler leksika tarawında úyrenilse de, frazeologiya bólimi sheńberinde alıp barılǵan izertlewler olardıń basqa birliklerden tiykarǵı ayırmashılıqların ilimiy jaqtan ashıp beriw menen birge arawlı úyrenetusın tarawdı qalıplestiriwdiń zárúrligin kórsetedi. Bul, óz gezeginde, qaraqalpaq tiliniń qaymaǵı dep esaplanǵan turaqlı sóz dizbeklerin hár tárepleme jáne tolıq túsiniwge, úyreniwge tiykar jaratadı.

Qaraqalpaq til bilimi quramında frazeologiya úlken orın iyeleydi. Onıń izertlew ob`ekti – frazeologizm – turaqlı sóz dizbegi. Frazeologizm ózine tán belgilerine iye birlik bolıp, xalıq tiliniń qaymaǵın, maǵızın ózine jámlegen tereń, ótkir mánili jáne bir neshe sózlerdiń dizbeginen quralǵan tutas bir pútinlik sıpatında belgili.

Frazeologiya – til biliminiń úlken bir tarawı. Grekshe *phrasis* (sóylem) hám *logos* (ilim) degen sózlerden alınǵan, hár qanday tildiń frazeologiyalıq sistemasın úyrenedi. Til biliminde frazeologiya onıń frazeologizmlerdi izertleytusın tarawı hám belgili bir tilge tán frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń jıyıntısın sıpatında túsiniledi.

Frazeologiya tábiyatı jaǵınan qaraqalpaq til biliminiń basqa tarawlarınan ózgeshelenip te turadı. Sebebi, onda tiykarǵı ob`ekt esaplangan frazeologizm ózine tán máni, quram, qurılıs, dóreliw usılı, stil`lik ózgesheligi, ayırımlarınıń kelip shıǵıw tariyxı hám t.b. bári bir birlikte jámlenip keliwi menen izertlew ob`ekti sıpatında tanıladı. Bunıń sebebi frazeologizmniń ózi quramalı, qospalı pútinlik esaplanıp, onı úyrenetuǵın pán de usı sıpatqa iye bolıwı menen ajıraladı. Izertlewshiler frazeologizmlerdi úyreniwde bir qansha qıyınshılıqlardıń ushırasatuǵının atap ótedi. G.Aynazarova bul haqqında bılay dep jazadı: «Frazeologizmler óziniń genetikalıq, funkcional`lıq, qurılıslıq ayırıqshalıqları, semantikalıq sıpatı jaǵınan hár qıylı bolıp keledi. Bul jaǵday frazeologizmniń izertlew ob`ektin belgilewde biraz qıyınshılıqlardı tuwdıradı. Usıǵan baylanıslı elege shekem frazeologizmlerdi onıń sózden hám basqa da sóz dizbeklerinen tiykarǵı ayırmashılıǵın belgilew, semantikalıq túrleri hám olardıń klassifikatsiyası haqqındaǵı máselege túrlishe qaralıp, túrlishe sheshilip kelmekte».⁹

Poetikalıq shıǵarmalarda oy-pikirdi jetkerip beriwde frazeologizmlerdiń ornı ayırıqsha. Mısalı, olardıń túrli mánilik qásiyetleri, qurılısı, quramı, stil`lik ózgeshelikleri hám t.b. belgileri tómendegi frazeologizmlerden kórinedi:

Ózim shawıp, ózim báygi talastım,
Ustaz-ana, shayır boldım, jarastım,
Taylarım talpınsa, jalın tarastım,
Xalıqmniń aldında júzim jarıqpan...

leksikalıq mánisi jaǵınan qanday da bir nárseden qáweterleniw, alaǵadashılıq, qorqıw, qayǵırıw yamasa uwayımlaw sıyaqlı is-háreket, halatlardı bildirip keledi. Tásirli, ótkir mánige iye. Quramındaǵı komponentleriniń bári jıynalıp barıp bir máni ańlatadı. Bári bir sintaksislik xızmet atqaradı.

Ayaǵımdı qolǵa alıp juwırsam,
Tay talasıp, taban joldı quwırsam,...

---

⁹ Айназарова Г. Қарақалпақ тилиндегі теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети баспаханасы. 2005. – 13-14-б.

Janım sızlap, bir nárseni joytaman,

Neligin taba almay kewlim tarıqqan...

Qurılısına qaray frazeologizmler G. Dáwletova shıǵarmalarında atlıq+atlıq+kelbetlik feyil, atlıq+feyil tipinde jasalǵan. Sóz shaqaplarına qatnası jaǵınan soqırǵa tayaq uslatqanday – kelbetlik, zattıń belgisin bildiredi, al sesti shıqpaw, ańı ushıw, dúnyadan ótiw, kóz juwırtıw, júregi jarılıw – feyil, is-háreketlerdi bildiredi.

Kózdiń jawın alǵan “qızılday” edi,

Qara shahı maqpal ǵıjımday edi,

Kórgenler júrisinen jańılǵanday,

Saltanatı xanniń qızınday edi.

Dúnyalıq lingvistikalıq izertlewde frazeologizmler tuwralı bir qatar pikirler bildirilip, olardı frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq sóylem, frazeologiyalıq toplam hám t.b. kóplegen atamalar menen atasa da, olardıń kópshiligi derlik bir máni ańlatadı. Rus ilimpazı N.M.Shanskiy «Frazeologiyalıq toplam, bul – óziniń mánisi, quramı hám qurılısı boyınsha turaqlasqan, eki yamasa onnan da kóp sózlik sıpatqa iye pátli komponentten turıwshı, tayar túrde dóretiletuǵın til birliǵı »¹⁰ dep jazadı. Demek, mánisi jaǵınan da, quramı jaǵınan da, dúzilisi jaǵınan da bir pútinlikke birigip keliwi menen birge basqa da sıpatların kórsetetuǵın ózine tán belgiler jıyıntıǵınan quralıp, tilde tayar túrinde ushırasıp, frazeologiyalıq máni bildiretuǵın birlik frazeologizm boladı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri sırtqı kórinisinen erkin sóz dizbekleri hám qospa sózler menen uqsas bolıp keledi. Biraq, olar hár qıylı birlikler bolıp, bir-birinen tiykarǵı ayırmashılıqları menen ajıraladı.

1. Erkin sóz dizbegi – sintaksislik birlik, ol sóylew barısında qalıplese, komponentleri erkin, basqa sózler menen almasdırıladı, hár bir komponent óz aldına máni bildiredi, komponentler hár qıylı gáp aǵzalarınıń xızmetin atqaradı.

---

¹⁰ Шанский Н.М. Фраzeология современного русского языка. Учеб. пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1985. – 20 с.

2. Frazeologiyalıq sóz dizbegi – qoramalı birlik, mánisi bir sózge barabar, sóylew barısında burınnan turaqlı qáiplesken tayar birlik túrinde paydalanıladı, komponentleri turaqlı, basqa sózler menen almastırılmaydı, onda máni ózgeriske ushıraydı yamasa máni ańlatılmaydı, komponentleriniń bári jıynalıp barıp bir máni ańlatadı, sonlıqtan gápte bir gáp aǵzası xızmetin atqaradı. Mısalı: til úyreniw, anasına qaraw – erkin sóz dizbegi, til biriktiriw, kewline qaraw – turaqlı sóz dizbegi. Qaraqalpaq tilindegi erkin sóz dizbekleri menen frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń basqa da bir qansha ózgeshelikleri bar.

1.3 G. Dáwletova poeziyasında qollanılǵan shegaralanǵan leksika hám onıń stilistikası.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili xalqımızdıń milliy tili sıpatında, milliy tillik mádeniyatımızdı tawajlandırıwda ózine tán ózgesheliklerine iye bolıp, bir neshe ásirler dawamında hár qıylı tariyxıy, siyasiy dáwirlerdi basınan keshirip qáiplesti házirgi kúnde milliy tiller ishinde millet tili sıpatında xalqımızǵa xızmet etip kiyatır.

Tilimizde sóylewdiń anıq hám túsiniqli bolıwında sózler hár qıylı mánilede olardıń mánilik ayırıqshalıqları turaqlı qatanasdı hám sóz mánisiniń keńeyiwine erisiledi. Olar sóylemde stillik qollanıwı jaǵınan hár túrli kóriniste bolıwı múmkin biraq stillik maqsetleri máni ańlatıw ózgeshelikleri ayırıqsha orın tutadı. Ásirese Intonaciya, pauzalarda sózler hár qıylı mánilerde qatnasıp, olar stillik jaqtan ózine tán bolǵan qásiyetlerge iye bolıp keledi. Túrkiy tili iliminde, ásirese qaraqalpaq ilimpazlarınan bunday stillik qásiyetlerdi Gulnora Yaxshiyeva úyrengen. Ilimpaz sózdiń intonaciyanıń óz mánisinen tıs konnotativlik máni ańlatıwı haqqında pikir bildirip, “Sóylew waqtında sáz mánileri tiykarınan úshke bólinedi. Intonaciya, pauza, pát. Bulardıń hár biri ózine tán semantikalıq-grammatikalıq hám stillik qásiyetlerge iye boladı”,- dep kórsetedi. Ádette fonostilistikalıq tárepinen intonaciyanıń logikalıq yamasa logikalıq-ekspressivligi hám emocional-ekspressivlik kórinisileri áhmiyetli bolıp, sóyleshiniń ruwxıy

halatı, sezimleri, quwanış yamasa qapashılıǵı, ájepleniw, tańlanıw, erkelewqusaǵan konnotativlik mániler qalıpleseǵı hám sózdiń qosımsha tásiri artadı. Bunda ekspressivlik mánilik boyawları sózdiń qudiretin, tásirsheńlik kúshin arttıradı. Awızeki sóylew stiliniń barlıǵında derlik intonaciya tiykarǵı wazıypanı atqaradı. Solay bolsada kórkem stilde intonaciyanıń konnotativlik máni ańlatıwı dárejesi ayrıwsha orın iyeleydi. Awızeki sóylew tilinde intonaciya bolsa ayrıqsha sistemaǵa iye bolıp turadı. Ol sóylew mádeniyatı ritmi, sóylewshiniń tezligi, dawıs tolqını tembri hám pátlerinen ibatrat bolıp, sóylemde jıynaqlı, ıqshamlasıp keledi. Awızeki sóylewde intonaciya procesi baslı eki wazıypanı atqaradı. Birinshisi – sóz aǵımınıń mánilik ózgesheliklerine ayrılıwı, sonıń menen birge jańa mazmun payda etiwı arqalı pazanıń xızmetindegi ayrıqshalıqlar áhmiyetli orın iyeleydi. Ekinshi – awızeki tilde ekspressivlik-emocionallıq jańasha mánilikti payda etedi

Kewlim menen sóz maydanın gezermen,
Tilim menen sóz marjanın dizermen,
Sózdiń anıq kánin tawıp júzermen,
Dáryasında qulash urıp oynayman.

Bul qatarlardaǵı sózlik mánilerge sın kóz benen qaralsa, logikalıq mánilikke iye hár bir sózdiń ózi bir awıspalı mánilikke iye bola alǵan. sóz (maydanı), sóz (marjanın diziw), sóz (kánin tabıw, júziw), sóz (dáryasında qulash urıp oynaw). Bul qatarlarda sózdiń tásir etiwshilik kúshin taǵı da arttıra túsken. Dástan qaharmanınıń háreketi arqalı sózge jánede kúshli sıpatlama beriwde logikalıq mánilikten stillik maqsette paydalanılǵan.

Sóz mánilerinen paydalanıwda awıspalı mánide qollanıw arqalı ádette tilde hár qıylı ekspressivlik-emociyonallıq mánilerdi ańlatıwda quramalı bolıp keledi. Lingvistikalıq kóz qarastan sóz mánisi ritmikalıq, intensivlik, temp qusaǵan elementlerdiń birligi tásirsheńlikti payda etedi. Bunday mánilik elementlerdiń hár biri sózdiń tiykarǵı mánilik komponenti awıspalılıqqa ótedi hám stillik maqsettiń ámelge asıwına xızmet etedi. Bılayınsha aytqanda, sóz mánilik jaqtan konteksttiń boyawı bolıp, ol til hám awızeki sóylewdiń birlikleriniń sheksiz imkániyatların jarıqqa shıǵaradı.

Ádette tildiń sózlik quramındaǵı sózlerdi til ilminde – leksikalıq birlikler retinde qarastıradı. Tildiń quramina sózdiń sinonimi retinde qollanılatuǵın sóz dizbekleri, sózlik quramǵa iye sózlik formalar ushırasadı. Olar sóz dizbekleri bolǵanı menen mánisi jaǵınan jeke sózler menen teń, pútin leksikalıq birlik sıpatında qaraladı. Olardıń stillik qollanıwın izertleytuǵın til iliminiń tarawı – stilictika dep ataladı. Jeke sózlerden basqa turaqlı sóz dizbekleriniń jasalıwı hám túrleri, olardıń quramı, qurılısı hám jasalıw usılları úyreniledi.

Ferdinande Sossyur tildi sistema, forma sıpatında tanıdı, til hám sóylewdiń antinomiyalıq qatnasın belgiledi, tildiń sóylewdiń baslı ózgesheliklerin – tildiń sotsiallıǵın, sóylewdiń jekeligin, tildiń sistemalılıǵın, sóylewdiń asistemligin, tildiń sheksizligin, sóylewdiń, reallıǵın, tildiń sinxroniyalıǵın, sóylewdiń diaxroniyalıǵın, tildiń mazmun, sóylewdiń qubılıs ekenligin ańlatadı. Sózlerdiń ózleriniń burınǵı sırtqı formasın ózertpey, tek sóz mánisin ózertiwdegi formaǵa iye bolıwı konwersiya delinedi. Konwersiya ingilis tilinde sóz túbiriniń basqa paradigmalarǵa ótiwi nátiyjesinde jańa sózlerdiń payda bolıwı¹¹. Qaraqalpaq tilinde ayırım sózler óziniń sırtqı hám ishki formasın ózertpesten, affikslesiz basqa sóz mánisine iye bola aladı. Adamlardıń ishki dúnyasına baylanıslı, múshesindegi belgilerine baylanıslı substantivlesip, adamnıń turmıs jaǵdayına, mal-múlkiniń muǵdarına baylanıslı qollanılatuǵın sóz mánileri arqalı bildiriliwi ásirese awızeki sóylew stilinde kóp ushırasadı. Olardan soqır, taz, aqıllı, jili, aqmaq, bay, jarlı, ash, jalańayaq, h.t.b.ları keńirek qollanǵanın kóremiz. İlimpaz A.A.Potebnya: “Kelbetliklerdiń tábiyatınıń atlıqlarǵa jaqın bolıwı, substantivlesken kelbetliklerdiń tábiyatındaǵı usaslıq, olardıń (atlıq, kelbetliklerdiń) tariyxıy hám mánilik jaqtan bir-birine jaqınlıǵınan”,-dep kórsetedi¹². Leykin kontekstke qaray birde kelbetlik, birde atlıq mánisinde qollanıwı múmkin. Mısalı:

¹¹ Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлердің сөзлиги. Нөкіс, 1979, 112-бет

¹² А.А.Потебня. Из записок по русской грамматике I-II-III. Москва, 1958, 73 с.

Baha bermey aq-qaraǵa,
Túspey qarańǵı jıraǵa,
Mútáj bolmay tas shıraǵa,
Gáwhardıń qádirin bilmes.

Aqıldıń altın qabınan,
Ádeptiń altın babınan,
Márjanday dizilgen bolıp,
Hasıl sózdiń káninen,
Anasına sózyleri,...

Kórkem sóz lingvistikada óz tásirsheńlik shegarasına qaray kommunikativlik hám estetikalıq funktsiyanı atqaradı. Sol ushın da kórkem ádebiy stildiń qollanılıw shegarası júdá keń bolıp, barlıq stillik múmkinshiliklerden barınsha paydalanıp, ádebiy til normalarınan da shıǵıwı múmkin. “Kórkem ádebiy stildiń basqa stillerden ajralıp turatuǵın tiykarǵı belgisi-onıń funktsiyası, obrazlılıǵı hám ekspressivliginde”, -dep pikir bildiredi A.İ.Efimov¹³. Kórkem ádebiy stilde sáz mánileriniń stillik qollanılıwı ózine tán kúshli stilistikalıq ózgeshelikke iye bolıp keliwi menen ajralıp turadı. Kórkem ádebiy stilde qollanılǵan sinonim, omonim hám antonimler qollanılǵanda tildiń barlıq sóz baylıqlarınan paydalanıladı. Kórkem ádebiy stilindegi sózler adamǵa estetikalıq tásir etiw kúshine iye bolıp, kórkem sóz sheberi bizdi qorshaǵan dúnyanı obrazdı hám kórkem etip kórsetedi hám shıǵarmalarda emocionallıq, ekspressivlik lirizm, stilistikalıq, figuralar keń qollanıladı. Kórkem ádebiy stilde sózlerdiń kóp mánililiginiń stilistikalıq qollanılıwı kóp ushırasadı. Qaraqalpaq tilinde qollanılıp júrgen mánili sózler hár bir óziniń tiykarǵı mánisine sáykes hám stillik jaqtan úylesip qollanılıwı múmkin. Qálegen sóz óziniń mánisine, stillik ózgesheliklerine, ekspressiv hám emocionallıq boyawlarına iye bolıwı, qollanılıwda esapqa alınadı. Tuwra sózlerdi de stillik maqsette awıspalı mánilikte durıs qollana alıw, maqsetke muwapıq boladı.

---

¹³ А.И.Ефимов. Стилистика русского языка. Москва, 1969. с.5.

Qaraqalpaq tilinde, á sirese kórkem shıǵarmalarda sózler bir mánili hám kóp mánili bolıp qollanıladı. Kóp mánili sózlerdiń anıq mánisi tek kontekstte kórinedi:

Intonaciya awızeki sóylew procesinde eń aldǵı menen tásir etiw quralı sıpatındaǵı qásuyetlerin anıqlaydı hám esitiliw arqalı sestıń tembri, joqarı yamasa tómenligine ajratıladı, tıńlawshı onı parqlay aladı. Taǵı bir tárepi, stillik jaqtan intonaciya tásir etiw wazıypasınan basqa bildiriw, maǵlıwmat beriw wazıypasın da atqaradı. Intonaciyanıń ózgerip barıwı sóylewshiniń ruwxıy halatın da túsindiredi. Sózlewshi sóziniń mazmunı onıń maqsetiniń kórinisi sıpatında qalıplese, intonaciya bolsa mazmunıń obyektiv hám subyektivligi haqqında maǵlıwmat beriw haqqında ilimpaz G. Yaxshiyeva unamlı pikir bildirgen.

Intonaciyanıń ekspressiv-emociyonal tárepi tiykarınan konnotativlik mánini bildiredi. Konnotativlik mánini denotativlik mánige júklengen bolıp keledi. Intonaciya sóylewshiniń sózine belgili dárejede stillik boyaw beriliwine áhmiyetli qural esaplanadı. Máselen ásterek sóziniń intonaciyası úyrenilgende tómendegi mánilerdi ańlaw múmkin: ótinish, jalınısh, eskertiw, usınıs, xabarlandırıw, tańlanıw, buyırıq hám t.b. lar ańlasılǵanı kóremiz.

Sózde buwınlardan birewiniń basqalarınan kúshli dawıs tolqını menen aytılsa, pát boladı da, pát qabillaǵan buwın pátli buwın dep ataladı. Pát obyektine qarap sóz hám fraza pátine bólinedi. Pátini intonaciyasınıń semantikalıq-grammatikalıq hám stillik xızmetlerin E. Berdimuratov, A. Dáwletov, A. Bekbergenov, M. Dáwletov hám basqalar ilimiy jaqtan pikirler bildirip, olardıń ilimiy juwmaqları búgingi kúnde de úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Qaraqalpaq tilin de pát supersegment qurallardan esaplanıp, ol tildiń túrli basqışlarına túsip, sóylew processiniń shınjırın payda etip, áhmiyetli fonostilistikalıq wazıypanı atqaradı²⁹. Solay bolsa da pátini stillik áhmiyeti tuwralı konkret pikirler bildiriliwi búgingi kúnde jeterli dárejede emes.

Qaraqalpaq tilinde pátini segmentlik leksikalıq mánisinen bsaqa frazalıq (gáplik pát) pátte ushırasadı. Gáp quramındaǵı sózlerdiń birewiniń yamas bir neshewiniń basqalarǵa qaraǵanda kúshlirek aytılıwına frazalıq pát dep aytıladı. Gápini hár túrli ottenkaların frazalıq pát arqalı túsindirige boladı. Qaraqalpaq tilinde logikalıq

jaqtan basqa tillerdegi sıyaqlı pikirlew ushın áhmiyetli bolǵan sóz elementin ayırıqsha aytıw, kúsheytiw ushın frazalıq pát xızmet etedi.

Morfologikalıq usıl menen ekspressivlikti payda etiwde ayırım sóz formaları hám grammatikalıq máni ańlatıwshı sóz formalarınan paydalanıwǵa boladı. Qaraqalpaq tilinde atlıq hán feyil sóz shaqapları sóz formalarına eń bay ekenligi menen ajıralıp turadı. Sonıń ushında ekspressivlik-emotsionallıqtı payda etiesiń morfologikalıq usılı tiykarınan usı sóz shaqaplarına tán qubılıs.

G. Dáwletovanıń shıǵarmalarında da geyde subyektiv baha formaları, geyde kishreytiwshi-erkeletiwshi formaları dep júritiletuǵın atlıq sóz toparı járdeminde emocional-ekspressivlikti payda etiwshı -sha,-she, shaq-ahek, jan,-xan,-ay sıyaqlı qosımtalar járdeminde payda etilgen sırtqı kórinislerdi ushratıw múmkin. Bul qosımtalar menen tek ǵana kishreytiwshi-erkeletiwshi mánisleri emes, al sonıń menen birge unamlı hám unamsız múnásebet, suyiw, moyıntawlıq etiw, qorlawshılıq, mısqıllaw, húrmetlew, izzetlew sıyaqlı mánisler júzege keledi.

Uluwma aytqanda, kórkem sóz ustası -day qosımshasınan nátiyjeli paydalanıp, bunday qosımta arqalı tásirliklikti arttırıwǵa erisken qatarlar kóplep tabıladı. Shayır sapa anglatıp atırǵan belgini kúsheytiw ushın uqsatıwdan paydalanıp, sapalıq mánisti aldınala uqsatıp atırǵan predmetti qollanǵan jáne bunıń menen kórkemliklikti de támiyinlewge erisken.

Hár qanday pikir sóylew arqalı ańlasılar eken, sózleyshi tek arnawlı bir informaciyanı tıńlawshıǵa jetkeriwshi ǵana emes, sonıń menen birge bul pikirdiń tıńlawshıǵa qanday dárejede tásir etiwini de derlik mudamı itibarǵa aladı. Sol sebepli sóylewdiń ańlatpalılığı, tásirlikligin, yaǵnıy ekspressivligin támiyinleytuǵın qurallarǵa sheber poetikalıq sózleytuǵın kórkem sóz sheberi mudamı dıqqat penen qaraydı. Sonı aytıw kerek, til ekspressivlikti ańlatıwdıń hár túrli múmkinshiliklerine iye. Bunday múmkinshiliklerdiń keńislik dárejesi tildiń sózlik baylıǵını da kórsetetuǵın ayırıqsha ólshemlerinen esaplanıladı. Til iliminde ekspressivlikti tildiń rawajlanıwın háreketlendiriwshi kúshi bolıp tabıladı degen pikir de ámelde keń qollanıladı. Til bilmim haqqındaǵı pánde tildiń

kommunikativlik hám taǵı basqa wazıypaları qatarında onıń ekspressivlik wazıypası da bólek ajratıladı. Álbette, bul wazıypa, ásirese, kórkem tekste jáne de úlken áhmiyetke iye boladı.

G. Dáwletovanıń shıǵarmalarında ekspressivlikti ańlatıwda sintaksislik birliklerdiń de arnawlı ornı bar. Mısalı, dástanda avtor ritorikalıq soraw gáplerden ónimli paydalanǵan. Ritorikalıq soraw gápler sap túrde soraw ańlatpadı, yaǵnıy bul túrdegi gáplerde sóylem ushın qanday da bir belgisiz bolǵan waqıya, hádiyse haqqında biliw tilegi bolmaydı. "... ritorikalıq soraw gáp juwap talap etpeydi hám mánilik jaqtan derek, formalıq jaqtan soraw gáp esaplanadı.

Gáp grammatikalıq jaqtan soraw formasında bolsa da, tınlawshıdan tiyisli juwap talap etilmeydi. Ritorikalıq soraw gáplerde xabar gáplerdegi sıyaqlı waqıya hám qubılıslar haqqındaǵı tastiyıqlaw yamasa biykarlaw formasında pikir ańlatıladı. Ritorikalıq soraw gáp xabar gáp sıyaqlı informaciya tasıw wazıypasın atqaradı. Ayırmashılıǵı sonda, ritorikalıq soraw gáplerde emocional-ekspressivlik ózgesheligi joqarılaw boladı.

Jay gáplerdiń mánisine qaray ózgeshelikleri. Til - adamlar arasında óz ara pikir alısıwdıń eń áhmiyetli quralı. Adamlardıń pikir alısıwı tek gápler arqalı ǵana ámelge asadı. Sonlıqtan sintaksistiń tiykarǵı birliǵi gáp bolıp esaplanadı. Gáp pikirdi adamlardıń sezimin basqalarǵa jetkeriwde xızmet qılatuǵın tiykarǵı birlik. Sonday-aq, gáp arqalı tınlawshı basqanıń pikirin túsiniw qabıl etedi. Bul gáptiń adamlar arasındaǵı kommunikativlik xızmeti bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde jay gáplerdiń tiykarǵı belgisi predikativlik hám imtonaciya esaplanadı. Predikativ - bayanlawısh (predikativlik – gáptiń, pikirdiń bayanlanıwı degen mánide ilimiy miynetlerde alınǵan) jay gáptiń sózden, sóz dizbeginen hám qospa gápten ayıúırılıp turatuǵın belgisi bolıp tabıladı. Qaraqalpaq tilinde jay gápler mánisine qaray úsh túrge bólinedi. Birinshisi xabar gáp bolıp, bul haqqında ilimiy miynetlerde, mektep sabaqlıqlarında, ilimpazlardıń izertlewlerinde belgili dárejede pikirler ayılǵan.

Gáp-semantikalıq, intonatsiyalıq pútinlikke iye bolǵan, tamamlanǵan bir pútin oydı bildiretuǵın sintaksislik birlik bolıp esaplanadı. Gáptiń tiykarǵı belgisi predikativlik. Predikativlik gáptiń grammatikalıq mánisi. Gáp ózine ılayıq grammatikalıq qurlısına hám gáplik intonatsiyaǵa iye boladı. Predikativlik-pikirdi bayanlaw, usı belgisi menen sózden sóz dizbeginen ajıraladı.

Predikativlik bet, máhál, modallıq, tastıyıqlaw hám biykarlaw mánileri hám bul mánilerdi bildiriwshi qurallar jıyındısı arqalı belgili boladı. Hár bir gáp ózinshe qanday da bir tuyanaqlı pikirdi bildiredi. Ol tiykarınan úsh nársege baylanıslı.

1. Modallıq mánisine yaǵnıy belgili bir xabardı, sorawdı, buyırıq ótinishti úndew shaqırıqtı bildiredi. 2. Hár bir gáptiń mazmunı belgili bir waqıtta baylanıslı boladı. 3. Gáptiń mazmunı belgili bir betke: sóylewshige tınlawshıǵa basqaǵa baylanıslı boladı. Mine usı úsh nárse qosılıp gápti payda etedi. Mısalı: Erikler güllep atır. Bul gáp házirgi waqıtqa baylanıslı xabardı bildirip úshinshi betke qarata ayılǵan. Kimniń qızısań? Bul gáp ekinshi betke tiyisli. Házirgi waqıtqa baylanıslı sorawdı bildirgen. Keshe kete bergenimde boladı eken. (Ókinish, ótken máhál, iyesiz gáp, belgili bir betke ayılmaǵan). Solay etip, gáptiń betlik mánisi barlıq gáplerge tán bolmaydı. Mısalı: Balanı shorshıtıwǵa bolmaydı. (Betti bildirmeydi). Al, modallıq hám waqıtlıq máni barlıq gáplerge tán qásiyet. Dara sózlerdiń gápke aylanıwı usılarǵa baylanıslı boladı.

II bap. G. Dáwletova poeziyasında troplardıń stillik qollanıwı.

2.1. **Metaforalardıń jasalıw ózgeshelikleri hám stilistikası.** Jámiyetlik turmıstı obrazlı súwretlewde, onı oqıwshı kózi menen bahalap, anıq hám tolıq ıske asırıwda dástanda metaforalarıq mánilesliginen keń paydalanıladı. Metaforalar qatnasqan qatarдағы sózler kontekstlik sóylewdıń qanday da bir túrine, usılına tán ekenligi tárepinen de óz-ara parıqlanıwı múmkin. Sinonimlik qatarдағы sóz házirgi kórkem ádebiyatqa baylanıslı lingvistikalıq kóz-qarastan gónergen bolıwı múmkin. Kóp yamasa az qollanıwına baylanıslı óz-ara ayırmashılıqqa iye bolıwı múmkin. Ańlasılatuǵın túsinik sheńberi keń bolǵan, belgili normal dárejede ańlasılatuǵın, emocional-ekspressivlik boyawqa iye bolmaǵan neytral, házirgi kórkem ádebiyatqa baylanıslı sóz sinonim qatarдағы basqa sózlerge salıstırǵanda kóp qollanıladı. Joqarıдағы taǵı bir sóz, yaǵnıy “ayaq” sózin shayıq xalıq tilindegi neytral ayaq dep súwretlewine sebep, awıl turmısın, ondaǵı miynetti anıq kórsetiw, oqıwshıǵa jáne de anıǵıraq logikada túsinikti oyatıw maqsetinde hám de mazmunlıq boyawın asırıw maqsetinde sol sózden paydalanǵan. Bul sóz bolsa “saǵa ” sózi menen kontekstual sinonimlikti payda etken. Mánileri jaqın sózler kórkem ádebiyat tilinde zárúr súwretlew qurallarınıń biri esaplanıp, kórkem sóz ustası olar járdeminde qaharmanlardıń xarakter-qásiyetlerin, waqıya-qubılıslardı, tábiyat kórinisilin kórkem súwretlerdi anıq, ayqın hám janlı etip ańlatıwǵa erisken. Mánileri jaqın sózler leksemalardı orınsız tákirar hán jónsiz paydalanıwǵa jol qoymaydı. Kórkemlik kontekstlik sóylem usılınıń durılıǵın támiyinleydi, poeziya qatarlarınıń ıqshamlıǵına keń jol ashadı, semalardı úyreniw processinde tereń oylawǵa múmkinshilik beredi. Uluwma alǵanda, awızsha hám jazba sóylemdegi sinonimlerdiń ayrıqsha lingvistikalıq ámeliy qollanıwda áhmiyeti bar. Sinonimler sóylemde tásirlikke tıykarlanıp, dástandı oqıwshınıń sóz baylıǵın asıradı, sózlik baylıǵınıń qanday dárejede bay hám ózine tán ózgesheligin kórsetiwshi belgilerden biri bolıp tabıladı. Ekspressivlikni leksik usılda ańlatıw degende sezimiy-boyawdorlikning leksik birlikler járdeminde ańlatılıwı túsiniledi. Kisiler arasında za’ru’rli baylanıs quralı bolǵan til nominativ, kommunikativ hám ekspressiv wazıypalardı orınlaw qudiretine iye bolǵan quramalı hádiyse bolıp

tabıladı. Tildiń nominativ hám ekspressiv funksiyasına iye ekenligi, til elementlerinde, ásirese, sózde óz hákisin tabadı. 64 Ekenin aytıw kerek, tildiń baylıgını tek ǵana onıń leksika salasındaǵı sózlerdiń kóp bolıwı belgilemeydi. Tildiń baylıgını sózlerdiń san tárepten kópligi menen bir qatarda olardıń túrme-túr mánislerge egaligi, eń názik mánis ottenkalarini ańlatıwı, sinonimik sózler, reń-barang stilistik ayırıqshalıqlar da ańlatadı (yamasa belgileydi). Ekspressiv-emotsionallikni ańlatıwshı troplar, stilistik sinonimler, ayırım stilistik shegaralanǵan leksik qatlam hám frazeologizmlar tiykarında júzege keltiriw múmkin.

Trop qóllaw kórkem sóylewlıqda jańa mazmundagi jańa sóz birikpelerin payda etedi. Sóylewlıqdı basqasha kórsetilgen jańa pikir menen boyıtadi, aratordıń belgili hádiysege munasábetin xabar beriw yamasa ataq beriw ushın qolay múmkinshilik jaratadi⁶⁵.

Sóz mánisleriniń hár qıylı usıllar járdeminde jańa mániske kóshiwi troplar dep ataladı. Sóz yamasa sóz birikpeleri hár qıylı usıllar arqalı jańa mániske kóshiriledi. Soǵan kóre troplarning túrme-túr usılları ámeldegi: metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, allegoriya, ironiya, bórttirip ayılǵan gáp, litota sıyaqlı.

Kórkem sóylewlıqda troplarnı qóllaw jańa mazmundagi sóz birikpelerin payda etedi. Olar sózlovchining belgili hádiysege munasábetin ańlatıw yoki ataq beriw ushın múmkinshilik jaratıw menen birge, sóylewlıqdı ózgeshe tárzdegi jańa pikir menen boyıtadi.

Tropning biz joqarıda sanap ótken usıllarınan tısqarı obrazlılık, emotsionallik, ekspressivlik ushın xızmet etetuǵın qusatıw -ańlatpa da ámeldegi.

Qusatıw lar. Qusatıw da da, tropning derlik barlıq kórinislerinde da qusatıw ideyası tiykar boladı. Biraq qusatıw bir ayırıqshalıqı menen tropdan pariқ etedi: qusatıw hám troplarda da qusatıw ideyası tiykar bolsa -de, trop túrlerinde qusatıw belgileri qısqa ańlatpalanadı, qusatıw ańlatpada bul belgiler tolıq ańlatpa etiledi. Qolaversa, troplarda qusatıw-troplardı ańlatıwshı -day,-dek, sıyaqlı, tap, yańlı, go'yo, misli sıyaqlı til quralları qatnasıw etpeydi. (túlki adam -metafora, túlki sıyaqlı hayyar adam)

Metaforalıq ańlatpa tómendegi tórt elementten ibarat :

- 1) qusaǵan zat
- 2) qusatılǵan zat
- 3) uqsaw sapa
- 4) uqsawdı ańlatıwshı til quralları

Troplardıń ańlatpası tekst ishinde ámelge asadı. Sebebi, shayır hám jazıwchılarning geyparaları bir predmet yamasa waqıya -hádiyseni qandayda bir bir predmet yamasa waqıya -hádiysege qusatsa, ekinshi bir jazıwshı yamasa shayır sol predmet yamasa waqıya -hádiyseni ekinshi bir predmet yamasa waqıya - hádiysege qusatadı.

Goho sutdek oydin kesheleri hawli ortasındaǵı supadami, taxta sıpadami jatqaninggizda, birdan uyg'onib ketasiz. (“Uzın kesheler”43-b)

Dereklerde qusatıw-troplardı payda etiwshı qurallar eki gruppaga ajratılǵan66 : leksik qurallar hámde grammatik qurallar. Leksik qurallarga tómendegilerdi kirgiziwimiz múmkin: sıyaqlı, sıyaqlı, shekem, yang'lig', dál, bamisli, mısalı, misli, sáykes, tap, naq, go'yo, teń, o'xshatmoq, eslatmoq, áyne sıyaqlı.

-day,-dek,-dayin,-namo,-simon,-ana,-omuz,-cha,-larcha,-chalik,-chasiga sıyaqlı qosımshalar bolsa grammatik qurallardı quraydı.

Saqıy -sıqmar nega bolıp tabıladı iljayadi. Qasıqdekkina júzindegı jıyırıqlar qat-qat bolıp ketedi. (67-b)

Bul gúrriń menen tanıwatuǵın bolsaq, gúrriń qaharmanınıń jalǵızǵana o'g'li urısqa ketib, qaytıp kelmegeńi, turmısıǵa mazmun kirgiziw maqsetinde “úsh oyoqlisi”, yaǵnıy fotoapparatında jas balalardı suwretge túsirip júrgenligi, toplaǵan barlıq puliga o'g'lining birgine suwretin hár qıylı kórinislerde shıǵarganligini guwası bolıwımız múmkin. Avtor qaharmanniń júzin áyne “qasıq ” qa o'xshatganligi da sonnan. Omiri dawamında o'g'lining iybeli menen jasaǵan otaning yuziga bunday qusatıw gúrrińniń tásir kúshin jáne de asırǵan.

Goho sutdek oydin kesheleri hawli ortasındaǵı supadami, taxta sıpadami jatqaninggizda, birdan uyg'onib ketasiz. (“Uzın kesheler”43-b)

Bul qosıq qatarlarında kewildiń appaq ekenligi, aydınlıqqa qusatılıp, metaforalar payda etken.

Áne siz! - dedi balalarsha shad kewilli sesler uygınlıgıda. Jańa tuwǵan aya muzday temir torǵa kaftini basqansha ań-tań bolıp suvga qaradı.- Áne, áne, júzip yuribsiz,- dedi Marat aydında qalqıb turǵan jıńışke oynı kórsetip.- Sol sızde!

Jańa tuwǵan aya yuragıda jıllı sezimler uyg'onib, Maratga miyir menen qaray qaldı. Endi ol bayaǵı sıyaqlı oyshań, saldamlı emes, gódek sıyaqlı ápiwayı bolıp qalǵan edi. (“Uzın kesheler”36 -b)

G. Dáwletovanıń qosıqlarında metaforalıq ańlatpalar qusap, tap, naq, qatarı sıyaqlı leksik qurallar hám -dek,-day,-chalik,-cha sıyaqlı grammatik qurallar arqalı payda etińan. Ulıwmalastırıp aytatuǵın bolsaq, shayır, milliy ádebiyatımız kórinetuǵındalari haqqında sóylegende, tuwrısında, xalqımız ruwxıylıqınıń, milliy oylawımızning ajıralmaytuǵın bólegi bolǵan, kerek bolsa, onıń o'zagini quraytuǵın ana tilimizni, bay tariyx hám áyyemgi dástúrlerge iye ádebiyatimizni saqlap - abaylap, rawajlantırıp kiyatırǵan miynetkesh insanlar, olardıń salmaqlı hám juwapkerli miyneti bárshemizdń kóz aldımızdan ótedi. Sol orında húrmetli prezidentimizning “Ádebiyatǵa itibar - ruwxıylıqǵa, keleshekke itibar ” atlı sóylewlerinde sózlegen bir pikirleri yodga túsedı: Biz shayır degende, áwele Suw ayırǵısher Navoiyday biytákrar shayırlardı, jazıwshı degende, T. Qayıpbergenov sıyaqlı óz xalqı ushın tekǵana kem ushraytuǵın uqııp, usı waqıtta pútkil ómirin baǵıshlaǵan ullı hám mo'tabar insanlardı oyda sawlelendiriw etemiz”, dep aytqan gáplerinde úlken mánis bar.

Haqıyqattan da, qaraqalpaq xalqınıń eń ardaqlı adibi G. Dáwletovada el, xalıq ardoqlagan, qaraqalpaq xalqınıń shın mánistegi eń ardaqlı perzenti, adibi edi. Ol da óz ómirin, pútkil borlig'ini, quwanış -ol shodligini, japsaq-ol hásiretin ádebiyatǵa baǵıshlaǵan jazıwchılardan edi. Onıń dóretpeleri kirip bormagan, yoxud aynası jáhán arqalı esitmegen, ko'rmagan insanniń ózi bolmasa kerek. Sebebi onıń shıǵarmalarınıń tili sonshalıq ápiwayı, xalqona ruhda, qaraqalpaqtıń ápiwayıǵana turmısınan alıńanki, áne sol tárepleri barlıq kitapxonni ózine rom etip alǵan edi. Onıń barlıq dóretpeleri, gúrrińleri, qıssaları xalqning eń ardaqlı dóretpelerine

aylanıp ulgurgan. G. Dáwletova shıǵarmalarınń til qásiyetlerin úyreniw bolsa, júdá erte endi qolına qalam alǵan payıtlaridayoq baslanǵan. Biz da mine sonday iygiliqli jumıslardıń dawamı sıpatında adibning tek ǵana gúrrińlerin analizge tortdik hám olardıń lingvistik, poetik qásiyetlerin analiz etdik. Gúrrińlerdi analiz etiw processinde jazıwshı tiliniń qanshelli ayırıqshalıǵın, tildiń hár qanday qurallarından uqıp menen paydalanganini, hár bir qaharman xarakterin, tilin kórsetip beriwde bir-birin tákirarlamagan halda ayırıqsha individuallıq menen yondashilganini kórip óttik.

Shayır G. Dáwletova qosıqlarında emotsional-ekspressivlik joqarı bolıp, bul jaǵday avtor shıǵarmalarınń oqıwshı ushın qızıqlı, janlı tárzde kórinetuǵın bolıwın támiyinlewge xızmet etken. Jazıwchining dóretiwshilik jemisi bolǵan gúrrińlerinde til birliklerinen ornlı paydalanganligini kóriw múmkin. Ekspressivlikni payda etiwde basqa til birlikleri sıyaqlı sóylew dawıslarınıń da óz ornı bolıp, olar jardeminde bir qansha mánisler ańlatıw múmkin ekenligin kórsetip bere alǵan.

G. Dáwletovaniń sóz qollanıwınıń ayırıqsha stillik tárepleri bolıp, suwret mazmunı hám procesine tán bunday ayırıqshalıqlar jazıwshı ijodidagi individuallıqni támiyinlewge xızmet etken.

G. Dáwletovagúrrińlerinde fonetikalıq usıl menen ekspressivlikni payda etiw joqarı bolıp, jazıwshı tómendegi usıllardan kóbirek paydalanǵan :

- 1) unlini kúshli aytıw (dinamikalıq pát)
- 2) unlini sozıw (kvantitativ pát)
- 3) dawıssızni qabatlaw (geminatsiya) arqalı mánis kúsheytiw.

Jazıwshı gúrrińlerinde unlining sozılıwı ǵázepleniw, ashınıw, jalınıw, isenimsizlik, kóterińkilik, tınıshsızlanıw, ótinish sıyaqlı konnotativ mánislerdi ańlatpalap kelgen bolsa, dawıssızlar menen baylanıslı jaǵdaylarda tańlanıwlanıw, qáweter, ǵázepleniw sıyaqlı mánisler kórsetilgen. G. Dáwletovagúrrińlerinde kóp buwınlı sózlerdegi unlining sozılıwı menen baylanıslı jaǵdaylarda kóbirek keyingi buwındaǵı unlining sozılıwı ushın xarakterli bolıp tabıladı. Sózlerdi buzıw aytıw

nátiyjesinde sol sózlayotgan gúrriń qaharmanınıń xarakteri tolıqlıǵınsha kitapxonga túsiniikli bolıwına xızmet etken.

Belgili sózlerde pátning ornın kóshiriw ushın eki dawıssızınıń qasında (qatar dawıssız payda etiw) bolıwı talap etiledi. Ótkir Hoshimovning kórkem tekst jaratılıwmasıdaǵı uqıpında morfologiyalıq qurallardan da ustalıq menen paydalanǵan hám olardı óz ornında orınlı qollap, hár bir sóz gruppasınıń ayırıqshalıǵın kórinetuǵın eta alǵan.

Avtor qosıqlarında subektiv baha formaları unamlı munasábet ańlatıw menen birge unamsız munasábet ottenkasini ańlatıwǵa da xızmet etken. Jazıwshı kórkem tekst jaratıwda sintaktik usıldıń ritorik soraw, gáp bólekleri inversiyasi, gáplerdi tákirarlap qóllaw usıllarınan ónimli paydalanǵan. Ritorikalıq soraw gáplerde tap xabar gáplerdegi sıyaqlı waqıya-qubılıslar haqqındaǵı tastiyiq yamasa biykar formasında húkim ańlatpalanadı. Ritorikalıq soraw gáp tap xabar gáp sıyaqlı informaciya tasıw wazıypasın atqarsa-de, ritorik soraw gáplerde emotsional-ekspressivlik ayırıqshalıq joqarılaw boladı. Gáp bólekleriniń inversiyaga dús keliwi da ekspressivlikni kúshaytadı hám avtor dóretpelerinde inversiya hádiysesinen ustalıq menen paydalanıp, sóylewlıqdiń tásirililigin asırıwǵa erisken. Tekste qayta gáplerdiń qóllaw gáp quramındaǵı birpara bólek hám ol arqalı kórsetilgen mazmunni bólek ajıratıp, mánisin bo'rttirib kórsetiw, usınıń menen birge oqıwshı itibarına usınılıp qılınıp atırǵan informaciyaǵa dıqqattı kúsheytıp tartıw sıyaqlı stilistik wazıypalardı da atqaradı.

Qosıqlardıń leksikalıq-semantikalıq qásiyetleri analizge tartılǵanda, olarda qollanılǵan metaforalıq sózlerdiń, metonimiyalıq sózlerdiń ayırıqsha tárepleri ashıp berildi. Ásirese naqıllardıń metaforalıq munasábetine kirisiwi ayırım gúrrińlerdiń yumoristik tárepten kúshli bolıwına alıp kelgen.

Poeziyada turaqlı birikpelerdiń ańlatılıwı da gúrrińlerdi jáne de mazmun tárepinen bayıwına, gúrrińler tiliniń jáne de xalqchil bolıwına erisilgen. Sóz dizbegi hám naqıllardıń da gúrrińlerdegi ayırıqsha qásiyetleri ashıp beriliwine háreket etilgen.

Sintaktik sırtqı kórinisler hám troplarning gúrrinlerdegi qatnasıwı olardıń kórkem tárepten qımbatın asırıwǵa xızmet etken. Kórkem tekstti lingvopoetik analizge tortganda, awıspalı mánide qollanılǵan sóz dep ataladıǵan suwretleytuǵın qurallardıń derlik hámмесiniń tiykarında qusatıw , sıyaqlıstırışdan ibarat logikalıq túsinişler jatqanlıǵına taǵı bir bar isenim boldıq.

Metaforalardıń tematikalıq jaqtan jasalıwı hám qurılısı boyınsha túrleri. Qaraqalpaq tilinde metaforalar sóz mánileriniń ámeliy jaqtan qollanıwdaǵı ózgeshe bir tur retinde, semantikalıq máni birligi sıpatında bahalanadı. Metaforalara kórkem sóz ustasınıń sheberligine baylanıslı qalıplese, dóretpeniń sapalıq dárejesiniń artıwında xızmet etedi hám til baylıqlarınıń úlken bir toparın payda etip, troplardıń ishinde ayrıqsha orındı iyeleydi.

Metaforalar insan hám onıń sezimlerin, haywanatlar dúnyasın, tábiyat qubılısların óz ara salıstırıw arqalı qayta atawdan payda bolǵan kórkem obrazdı sóz mánileri sıpatında qalıplestiredi.

Basqa tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde metaforalardıń obrazlılıq penen sóz mánisiniń ózgeriwine xızmet etiwini insan, xaywanatlar, quslar, adamzat dúnyası, tábiyat qubılısları atları bazasında ushırasadı hám jámiyetlik turmıstı, obektiv shınlıqtı obrazlı tanıwǵa baǵdarlaydı.

Dúnyalıq ilimde metaforalardı úyreniw, olardıń semantikalıq ózgesheliklerine bah'a beriw faktleri kóbinese adamzat h'ám onıń sezimleri, h'aywanatlar atamaları, tábiyat qubılıslarınıń, h'ár qıylı h'áreketlerdin atamaları bazasında sıpatlanıp beriledi. Metaforalar sóz mánisiniń awısıwına baylanıslı erte dáwirlerden-aq danıshpan ilimpazlardıń úyreniw obektine aylanǵan. Aristotel metaforanıń anıqlıq penen jańalıqtı joqarı dárejede bildiretuǵının eskerte otırıp, «Metafora degende qanday da bir zattıń atınıń yamasa túrdiń kóriniske, kerisinshe kórinistiń kóriniske, qusaslıqlarına qaray kóshiriliwi bolıp tabıladı»,-dep kórsetedi. Ulıwma til h'ám ádebiyat iliminde R. Budagov, A. Reformatskiy, V. Vinogradov, A. Kvyatkovskiy, R. Nikolson, A. Efimov, túrkiy tilles xalıqlar ilimpazlarınan R. Rejebov, A. Ğarriev, L. Abdullaeva, A. Mamajanov, İ. Shukurov, E.

Berdimuratov, A. Bekbergenov, B. Genjemuratov, E. Allanazarovlarning miynetlerinde sóz mánisiniń metaforalıq awısıw usıllarına ayrıqsha pikirlerin bildirgenligi diqqatqa ılayıq. Olar metaforalardı uqsaslıq tiykarında dóregen mániler sıpatında tanıp, qollanıw jaǵdayına, dúzilisine qaray ápiwayı (stoldın ayaǵı, kemeniń tumsıǵı) metaforalar, dúzilisine qaray keńeytilgen (Gúzar derbentinde qurǵan kóshkimde) metaforalar dep toparlarǵa ajıratadı. Sintaksislik stilistikaniń maqset hám wazıypalarına toqtap, qaraqalpaq tili stilistikasını izertlewshi ilimpazlar: “Metaforalar sóylewshiniń sózi arqalı tip, janlı, jansız zatlardı táriyplewden góre, kúshli stilistikalıq ataw kórinis, jaǵday esaplanadı. Metaforalar ekspessivlik xarakterde bolıp, qollanıwına qaray túrlishe qásiyetlerine iye boladı”,-dep pikir aytqan¹⁴.

Sonday-aq metaforalardıń stillik maqsetlerde qollanıwı, áhmiyeti jóninde qaraqalpaq ilimpazı Qlichevtıń aytqan pikiri de áhmiyetli¹⁵. Sebebi ilimpaz sintaksislik stilistikaniń, sonıń ishinde qaratpa aǵzalardıń da ámeliy qollanıwı boyınsha biraz pikirler aytqan, dáliyllegen. Qaraqalpaq til iliminde stilistika jóninde, stillerdiń funktsional xızmetleri jóninde ele sheshilmey atırǵan máseleler kóp. elewli miynetlerden, ol da bolsa, qaraqalpaq tilindegi funktsionallıq stiller jóninde izertlew alıp barǵan ilimpaz E.Berdimuratovtıń monografiyalıq miyneti¹⁶, hám qaraqalpaq tiliniń stilistikası tuwralı qısqasha sóz etiwshi A.Bekbergenovtıń miyneti¹⁷ bolıp tabıladı.

Ilimpaz A.Bekbergenov: “Metaforalarlar tiykarınan dialoglarda adamlardı ataw, ózine qaratıw ushin xızmet qıladı”,-degen pikir bildiredi¹⁸. Metafora wazıypasındaǵı sóz ataw funktsiyasına iye boladı. Ol ataw sepliginde turadı. Bul jaǵınan baslawısh wazıypasındaǵı sózge qusaydı, leykin qaratıw intonatsiyasınıń qatnasıwı menen onnan parıqlanadı.

¹⁴ Ўзбек тилининг стилистикасы. Тошкент, 1983, 188-бет.

¹⁵ Қличев. Ўзбек тилининг амалий стилистикасы, Тошкент, 1992.

¹⁶ Е.Бердимуратов. Өдөбий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тилиниң лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973 ж.

¹⁷ А.Бекбергенов. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990 ж.

¹⁸ А.Бекбергенов. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990 73-бет.

İlimpaz A.A.Potebnya: “Kelbetliklerdiń tábiyatınıń atlıqlarǵa jaqın bolıwı, substantivlesken kelbetliklerdiń tábiyatındaǵı usasıq, olardıń (atlık, kelbetliklerdiń) tariyxıy hám mánilik jaqtan bir-birine jaqınlıǵınan”, -dep kórsetedi¹⁹.

Leykin kontekstke qaray birde kelbetlik, birde atlıq mánisinde qollanılıp, metaforalasadı. Mısalı:

-Batır, aǵam keldi.

(Ya.Ájimov).

Xá, batır, jetip keldiń be?-kúni menen jolına qarap otır edik...

(T.Qayıpbergenov).

Metafora – ilimiy ádebiyatlarda (grekshe metaphora-kóshiw, awısıw) zat h’ám h’ádiyse, túsiniqlerdiń uqsashlıqlarına tiykarlangan awısıw,-dep túsindiriledi (ǵ.131.). Rus tilindegi lingvistikalıq terminlerdin sózlik maǵlıwmatnamasında gnezdo/uya metaforalıq mánisi chelovecheskoe soobshestvo, krılo/kanat/, samolettin kanatı, zolotaya/ altın/ metaforalaskan mánisi altın gúz /zolotaya/osen/. A.İ.Efimovtın miynetinde loshad letit/at ushıp kiyatır/, svishet krov /kann atıladı/ turinde beriledi.[1.105.]. K.Yudaxin redaktorlıǵında jarıq kórgen «Orıssha-qırǵızsha sózlik» te metaforaǵa mısıl retinde «kók shapanın jamılıp, jer qulpurıp túr dóndu» qosıq qatarları berilip, onda kók shapan «shóp» mánisinde qollanılıp turǵanlıǵı tusindiriledi. orıs tili entsiklopediyasında metafora medved/ayıw/, kukushka/gokek/. Qazaq ilimpazı Q.J.Jumaliev Abay poeziyası tiliniń metaforaları tuwralı Qulager, áken-tulpar, shesheń-suńkar, Soǵıp eń dónenińdi segiz arqar sıyaqlı mısallardı keltirip. Ákeni tulpar atqa, ananı suńqarǵa salıstırıw arqalı metaforalardı payda etkenligin aytadı.

Tilshi ilimpaz L.Abdullaeva qaraqalpaq tilinde adamdı sıpatlaw xızmetinde haywanat atları tiykarında dóregen metaforalardıń belgili orın iyeleytuǵınlıǵın dálilleydi. Solardan arıslan, qozı úsh mánide paydalanılatuǵının:

¹⁹ А.А.Потебня. Из записок по русской грамматике I-II-III. Москва, 1958, 73 с.

1) tuwra mánisinde (Bu yil qózilar kóbp, g) awısqa mánisinde: sen etim emassan, qayǵurma, qózim (Ǵ.Ǵulom), 3) jeke adam atı mánisinde, Qózibay 5-sinfda óqıydı) (1.ǵ4.). İлимпаз E. Berdimuratov ulıwma xalıqlıq, ulıwma xalıqlıq tildegi obrazlı metaforalar h'ám ulıwma xalıqlıq tanımalıqqa iye emes metaforalar dep úsh toparǵa bóledi. Belgili ádebiyatshı ilimpazlardıń Ájiniyaz shayırdóretiwshiligindegi metaforalardıń shayırdıń ruwxıy dúnyasın h'ám mazmunın ashıwda obrazlılıq kúshin sóz etedi. Ásirese shayırdıń h'ám ilimpaz B. Genjemuratov Ájiniyaz lirikasınıń társirliligi, kórkemligi tuwralı, súwretlenip atırǵan zat, qubılıs yaqi h'ádiyse h'áqqında tereńrek pikir júrgiziwimizge sebepshi bolatuǵın kúsh shayırdıń metaforalardı jemisli paydalanıwında ekenligin aytadı.

Qaraqalpaq tilinde de h'aywanatlar, qus atları sonday-aq, basqa da qubılıs, h'áreket atamaları metaforalasqa mánilerde ásirese, kórkem súwretlewde sıpatlawshı xızmette paydalanılıp, poetikalıq qatarlarda obrazlılıq kúshi, ekspressivlik-emotsionallıq mánilik sıpatı, olardıń oqıwshıǵa tásirsheńligi, adam sezimlerine qatnası anıq sezilip turǵanlıǵın ańlawǵa boladı.

Metafora zattı, qubılıstı, belgini ataydı, sıpatlaydı, sonıń nátiyjesinde olardıń sapalıq belgileri awısqa máni arqalı belgili dárejede kusheyedi. Sonlıqtan da bolıwı kerek, metaforalasıwshı til quralları, biziń kózqarasımızsha, házirgi zaman rawajlanıwı barısında potentsiallıq múmkinshiliklerine tiykarlanıp metaforalardıń quramı bayıp otıradı. Ádette tilde ulıwma xalıqqa belgili sózler, tábiyiy baylıqlar atamaları, kiyim-kenshek terekler menen gúller atamaları, tábiyat qubılısları h'ám azıq-awqat ishimlik atamaları tiykarında metaforalar jiyi payda bolıp, obektlik qatnaslar tiykarında usılayınsha tematikalıq toparlarǵa bólip sıpatlama beriw maqsetke muwapıq boladı. Kórkem shıǵarmanıń tili, onda metaforalardı qollanıwı, sóz semantikasınıń keńeyiwi, sózdiń tilde paydalanıw funktsiyasınıń rawajlanıwına sebepshi boladı hám ayrıqsha birlik, semantikalıq máni birligi sıpatında bah'alanadı. Metafora atawshı hám sıpatlawshı xızmet atqaradı. Sonlıqtan sóz mánisiniń tuwrıdan tuwrı iske asırılıwı emes, al uqsaslıq tiykarında

basqa sáykes obektlerdi atawda tildiń ishki rawajlanıw nızamlıqlarına baylanıslı salıstırıwshı obektlerdiń qatnasına, túr-túsine, ornına, xızmetine hám taǵı basqa da uqsaslıqlarına qaray mánilik qurılısındaǵı mánisi sıpatında tán alınadı.

Metaforalasqan leksikalıq birliklerdiń semantikalıq dúzilisi áddettegi tuwra mánide qollanılǵan sóz mánilerinen pútkilley ózgeshe. Sóz hám sóz mánileri obektiv turmıs shınlıǵı menen quramalı baylanısqa iye. Sonlıqtan Nawayı sózge lingvistikalıq hám filosofiyalıq jaqtan oǵada ádil baha beredi. Usıǵan baylanıslı Nawayı miyrasların izertlewshilerdiń biri Nasilov D.M. Onıń «Muqakamat» ul-luǵatayn» atlı ájayıp miynetiniń ilimiy áhmiyetiligi, túrkiy tildiń gózzallıǵı, baylıqları, onıń ádebiy kórkem dóretiliwshilikte ayırıqsha kórkem suwretlew múmkinshilikleri tuwralı ayta kelip, bul miynette ájayıp sóz sheberiniń «Sóz- bul dúrdána, sol dúrdána tanqan teńiz, júrek, barlıq oy pikirdiń, úlken-kishi pikir talǵamınıń oraylasıwı, al, júrek bolsa sóylewshiniń júreginen shıǵıp bahalılıqqa, sıpatına qaray tanımалılıqqa, belgililikke iye boladı», - ¹ degen filosofiyalıq jaqtan da, lingvistikalıq jaqtan da danalıq tastıyqlawında ayırıqsha atap ótedi.

Durısında da, til- sózlik quram hám onıń tiykarǵı birligi. Sóz til iliminde qospalı kategoriya sıpatında tanıladı, onı sistem liksikologiya kóz-qarasınan bahalaw zárúr. L.V.Sherbanıń leksikologiyalıq ideyaları boyınsha: «Sózlik quram, sóz hám onıń mánileri haqqındaǵı problemalar sistemalı shólkemleskenlik hám pútinlik kóz-qarasınan qaralıwı tiyis. Sózlik quram birden-bir pútin bir sistema, onıń jeke elemnetleri belgili bir mazmunniń qatnasıqları arqalı baylanısadı. Leksikanıń qaǵıydaları, yaǵnıy sózlik qaǵıydaları – bul sóz – uǵımnıń birden-bir shınlıqqa paydalanıw qaǵıydası boladı. Olar sózlerdiń ózine tán mánileri túrinde qalıplese, al mánilerdiń tiykarında qanday bolǵanda da uǵımlar jatadı».⁸

Kórkem shıǵarma tilinde metaforalardıń stillik qollanıwı haqqındaǵı máseleni lingvistikalıq kózqarastan izertlewge til iliminde házirgi kúnde keń paydalanılıp

kiyatırğan izertlew obektine usılay qatnas jasaw dástúrleri basshılıqqa alınadı. Ol ilimiy nátiyjeliligi jaǵınan oǵada paydalı.

Metaforizatsiyalıq usıl arqalı payda bolǵan máni tilde sózdiń kóp mánililiginiń bir túri bolatuǵın bolsa, onda leksika sistemalı shólkemlesiwı hám kóp mánili sózdiń mánileri, olar arasındaqı sistemalıq qatnaslardıń bahalanıwı hám sáwleleniwı sinxroniya sheńberinde sıpatlanıwı múmkin. Usıǵan baylanıslı metaforalıq keńeygen sóz mánisi kóp mánililiktiń bir túri retinde kórkem shıǵarmada stillik kórkem suwretlew qurallarınıń keń tarqalǵan túrleriniń biri sıpatında sinxroniyalıq baǵdarda, gezi kelgende izertlew obektiniń izertlew problemasınıń ıǵbalına qaray diaxroniyalıq baǵdarda da qaralıwı múmkin. Óytkeni bul sistemalar toqtap qalǵan, ózgermeytuǵın sistemalar dep túsiniلمeydi, hár qanday sóz kontekstte jańa mánilik boyawlarǵa iye bolıp kele beredi – qullası, sistemalar ulıwma alǵanda, ózgerislerge ushırap bara beredi.

Demek, kórkem shıǵarmanıń tilinde suwretlew qurallarınıń biri retinde metaforalardıń belgili bir ádebiy dóretpedagi ornı, avtordıń onnan estetikalıq maqsette stillik paydalanıw ózgesheliklerin anıqlawda onı ulıwma alǵanda sinxroniyalıq baǵdarda, izertlewdiń talabına qaray tariyxıy rawajlanıw baǵdarında da qarastırıw kerek boladı, degen sóz.

Metaforalardı sóz mánisiniń keńeyiw usıllarınıń biri sıpatında, sózdiń kóp mánililiginiń payda bolıwı hám biri retinde úyreniwde de sol baǵdar esapqa alınadı.

Kegeyli boyında qalǵan nartlarım,
Siz qanday óskensiz, nárwan bolǵansız,
Dawıl menen bas baylasıp mudamı,
Gúreste bel bermes palwan bolǵansız.

(«Tallı jaǵıstaǵı eske túsiriwler»)

I.Yusupovtın usı qosıq qatarlarındaǵı metaforalasqan «nartlarım», «nárwan bolǵansúz», «bas baylasıp», «bel bermes palwan» sózler ádettegi sóz mánileri sáykes komponentleriniń dástúriy semantikalıq baylanıslıǵı dárejesine jetken mániler sıpatında qáiplesip ketken.

Bul faktler metaforalardıń qaraqalpaq tili leksikasın semantikalıq usılı arqalı, sóz mánisiniń keńeyiwı, sonıń ishinde, metaforalasqan mániler menen úzliksiz bayıp baratuǵınlıǵınan, onda kórkem ádebiyat stili ayırıqsha orın tutatugınlaǵınan, hár qanday kórkem sóz sheberiniń onda belgili ornı, úlesi bar ekenliginen guwalıq beredi.

Awısqan mánilerdiń ózine tán ózgesheliklerine iye túri sıpatında metaforalardı olardıń qaraqalpaq tilinde stillik qollanıw ayırıqshalıqların dál hám tolıǵıraq ilimiy kóz-qarastan sıpatlaw ushın troplardıń oǵan semantikalıq jaqtan baylanıslılıǵı jaǵınan jaqın keletuǵın metonimiya, sinekdoxa, sonday-aq teńewler menen qarım-qatnasın qaraw da kerek boladı.

Til iliminde metafora awısqan mánilerdiń bir túri retinde, yaǵnıy uqsaslıq tiykarında sózler menen sóz dizbekleriniń awısqan mánide qollanıwınan turatuǵın trop, yaki zat yamasa qubılıstı qanday da bir uqsaslıǵına qaray sózdiń awıskan mánide jumsalıwınan, bir zat yaki qubılıs ataması arqalı ekinshi bir zat, qubılıstıń qayta atalıwınan payda bolǵan sóz mánisi ekenligi tán alınǵan. Demek, metafora tilde sóz semantikasına, onıń turmıslıq zárúrligine sáykes sózlik quramnıń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında sóz mánisin keńeytiwge, ádebiy tildiń strukturalıq, semantikalıq jaqtan keńeyiwine, funktsionallıq rawajlanıwına sebepshi bolatuǵın semantikalıq qubılıslardıń biri degen sóz. Metafora sóz mánileriniń ámeliy qollanıwdaǵı ózgeshe bir túri retinde tildiń pútin dúzilisindegi, sonıń ishinde, semantikalıq dúzilisindegi ayırıqsha birlik, semantikalıq máni birliǵi sıpatında da bahalanadı. Onda metaforaǵa tán atawshı (nominativlik) h'ám sıpatlawshı xızmet bar. Onı rasında da, sózdiń, sóz mánisiniń tuwra iske asırılıwı emes, al uqsaslıq

tiykarında basqa sáykes obektlerdi atawda tildiń ishki rawajlanıw nızamlılıqlarına baylanıslı salıstırılıwshı obektlerdiń qatnasına, túri-túsine, ornına, xızmetine, t.b. uqsashılıǵına qaray mánilik qurılısında qayta qurıw iske asırılǵan sóz mánisi sıpatında tanıwımız tiyis.

Bul jaǵday metaforanı til ilimi tariyxında Ferdinand de Sossyur tárepinen tiykarı salınǵan ulıwma til ilimindegi baslı baǵdarlardıń biri bolǵan sistem leksikologiya til ilimi názerinen qarawdı, sistem til ilimi jetiskenliklerin basshılıqqa alǵan halda máselege qatnas jasaw hám onıń kórkem shıǵarmada stillik qollanıw ózgesheliklerine ilimiy bah'a beriwdi talap etedi. Ferdinand de Sossyur óziniń «Ulıwma lingvistika kursı» atlı miynetinde tildi qurawshı tańbalar abstraktsiyalardı emes, al dál obektlerdi, olardıń qarım-qatnasların lingvistika úyrenetuǵınlıǵı, olardı bul ilimniń dál maǵızını dep atawǵa bolatuǵınlıǵı tuwralı, maǵız benen birliklerdi ayırıw usılları haqqında ayta kelip, mınaday dep jazǵan edi: «Belgili bir tilde sóylewshı hár bir adam ondaǵı birliklerdi ańsat usıl menen ayıra aladı. Bul usılda tildiń dáslepki manıfastatsiyası (hújjeti) retinde sóylewdi aladı da, olardı parallel eki simvol túrinde sáwlelendiredi: uǵımlar simvolı A hám akustikalıq obrazlar simvolı V. Durıs ajratıw akustikalıq simvolındaǵı (a, v, u, ...) bóliniwdiń uǵımlar simvolındaǵı bóliniwge sáykes keliwi menen anıqlanadı. Nátiyjesin tekserip, qanday da birliktiń durıslıǵın anıqlaw hám moyınlaw tap sol birlikke iye bir qatar gáplerde olardıń hár biriniń kontekst ishinde mazmunı boyınsha sáykes keliwi isenimi túrinde belgili boladı.

Qaraqalpaq tilinde mataforalardıń, semantikalıq túrleri, olardıń kórkem shıǵarmada, sonıń ishinde, T.Jumamuratovtıń poeziyasında stillik jaqtan qollanıw ózgesheliklerin úyreniwde, álbette, sistem til iliminiń házirgi til ilimi tájiriyesinde aktiv qollanıw kiyatırǵan bul semantikalıq-stilistikalıq usıdan tolıq paydalanıw zárúrligi hám múmkinshilikleri bar. Biz múmkin bolǵanınsha tilge dúzilis sıpatında qatnas jasap, dástúriy til iliminde keńnen basshılıqqa alınǵan

F.F.Fortunatov, A.M.Peshkovskiy, V.V.Vinogradov, N.M.Shanskiy, D.E.Rozental'din, dástúriy leksikologiyaniń wákilleri F.Kamal, Z.Marupov, A.P.Xojiev, sonday-aq, sistem liksikologiya baǵdarlarında ilimiy izertlewler júrgizgen Sh.U.Raxmatullaev, I.Kuchkartaev, E.Begmatov, X.Nematov, R.Safarova, M.Mirtojiev, R.Qónǵurov, E.Berdimuratovlardıń sózlik quram haqqındaǵı máselelerdi úyreniwde ónimli paydalanǵan metod hám ádislerdi qollandıq. Bulardıń barlıǵı da kórkem shıǵarma tilindegi metaforalardıń stillik qollanılıw jaǵdayları retinde bahalanıwǵa, usıǵan sáykes kórkem súwretlew kontekstinde shayır poeziyasında stillik qollanılıw ózgesheliklerin ilimiy kózqraстан, biziń pikirimizshe, konkret túrde anıqlawǵa múmkinshilik tuwdıradı. Mısalı, tómendegi qosıq qatarlarında metaforalardıń bir-birinen pariқ qılatuǵın bir neshe dúrkinleri bar:

1. Baxıt tasqınlasa, sende saǵası,

Kimler tatıw bolsa, sen de aǵası,

Xosh hawaz sayrasa, shayırlar jazsa,

Sennen tabıladı eń bas teması.

2. Ómirdiń de báhár, jazı, qısı bar,

Biyparwalıq jaman, adam ayrılıq,... (T. Jumamuratov, Tórtlikler)

Bul qatarlarda baqıt tasqınlasa, saǵası (baqıttıń), sen de saǵası, sen de aǵası, h'awa sayrasa, eń bas teması, báhár, jazı, qısı bar (ómirdiń) úrgin ursa, awısqań mániler metaforizatsiyalasqań mánilerden ibarat. Olardıń hár biri poetikalıq shıǵarmalarda mánilik jaqтан kúshli ekspressivlik boyawlarǵa iye kórkem shıǵarma tilindegi túrli semantikalıq dúziliske sáyks obektlerdiń uqsaslıǵına, analogiyasına tiykarlanǵan poetikalıq metaforalardan ibarat. Bundaǵı metaforalar túrli tiptegi obektlerge (denotatlarǵa), olardıń qarım-katnasına tiykarlanǵan, sonlıqtan olarda ádettegi tuwra mánili sózler óziniń tiykarǵı zatlıq mazmunında emes, al bir topqa jatatuǵın zat yaki qubılıslarǵa tán belgilerdi olardıń

xızmetlik uqsashlıq úylesimine qaray ekinshi bir topqa jatatuǵın zat yaqı qubılıslarǵa tiyisli tárizinde ózge awısqan máni retinde qollanıwdan payda bolǵan.

Ádette ilimiy tájiriybelerde sózlik quram elementlerin stilistikalıq baǵdarda toplastırıwda, ajıratıwda hám jeke toparlarǵa bóliwde kóbinese anaw ya mınaw leksikalıq birliktiń, mániniń ekspressivlik-stilistikalıq funktsionallıq ózgesheligi menen ayrıqshalıqları esapqa alınadı. Ekspressivlik-stilistikalıq kóz-qarastan **«Kórkem sóz bir qus edi, qolǵa qashan túsedı»** (T.Jumamuratov) degen qatardaqı kórkem sóz qus metaforasında qus sózi tuwra mánisinde emes, al awısqan metaforalasqan mánisinde paydalanılǵan. Kórkem sóz párwazınıń qus párwazına uqsashlıǵı tiykarında dóregen. **«Sır sandıǵı ashılmay qaldı, sezbedim men júrek tilsimin»** qatarlarında da (T.Jumamuratov, «Túrli sátirler») sır sandıǵı, júrek tilsimi metaforalıq sóz dizbeklerinde kúshli ekspressiyalıq máni bar. Ol sheber paydalanılǵan metaforalıq sóz mánileri arqalı iske asıp otırǵanlıǵı anıq seziledi.

A.N.Gvozdev: «Til metaforaları oǵada keń tarqalǵan, biraq olar óziniń metaforalasqan mánilerin, ekinshi mánide qollanıw qásiyetin joyılıp, házirgi dáwir ushin tuwra máni sıpatında uǵınılıp ketken sózler menen teńlesken», - degen mazmunda metaforanıń bul toparı haqqında usınday durıs pikirdi bildirgen edi.

Biytárep stillik metaforalarda sóz mánisi qosımsha ekspressivlik-emotsionallıq boyawǵa iye bola bermeydi. Onda sózdiń dáslepki tuwra mániden payda bolǵan awısqan metaforalıq mánisi sezilmeydi. Sol awısqan mániniń ózinde de sap metaforalarǵa usap qosımsha mánilik boyaw kórinbeydi. Sonlıqtan da bolıwı kerek, til ilimpazları hátteki, metaforalasqan mánide payda bolıp, keń qollanıwı nátiyjesinde ádettegi tuwra mánidey túsiniletuǵın bunday leksikalıq metaforalardı óli metaforalar (mertvie mataforı) dep te ataydı. Mına qatarlarǵa nazer awdarıp qarasaq:

Jumbaq tas kól ishinde jalañash tur,
Shomılǵan sulıw qızdıń súwreti me?!
Hawası dártke dawa seziledi,
Jipek gilem jayǵanday jer betine.

(T.Jumamuratov, «Burabay»)

Bul qatarlarda awısqaq mániler tiykarında dóregen ekspressivlik obrazlılıqqa iye metaforalar da, biytárep stillik óli metaforalar da paydalanılǵan: (jumbaq tas jalañash tur, hawası dártke dawa) túrlerinde emotsionallıq- ekspressivlik qosımsha máni boyawı seziledi de, al jer betinde dizbeginde onıń dáslep awısqaq mánide metaforalasqaq máni tiykarında payda bolǵanlıǵına qaramastan, ol ádebiy tildiń házirgi rawajlanıw dáwirinde sinxroniyalıq kóz-qarastan sóylew tájiriybesinde tuwra máni xızmetinde qabıl etilip ketken. Demek, «jer beti» stillik jaqtan leksikalıq biytárep metafora bolıp tabıladı.

Metaforalar sózdiń mánilik tásirin asıradı, pikirdi kúsheytedi, uyqaslıqtı, aytılıw únlesligin saqlaydı. Bunı tek ǵana kórkem sóz sheberiniń kontekste bayanlanıwshı oy-pikirdi tolıq beriw ushın kerek bolǵan sóz hám sóz mánilerin tańlawdaǵı, lirikalıq qaharman obrazın beriwdegi tapqırılıǵı hám sheberligi dep bahalaw múmkin. Olardı konteksten ajratıp ala almaymız. Metaforalar basqa sózler qorshawında, belgili bir til birligine salıstırmalı kórkem súwretlep kelgen.

2.2. Shayır poeziyasında metonimiyalar stillik qollanıw ózgeshelikleri.

Qaraqalpaq tilinde sóz mánisiniń awısıwınıń belgili usıllarınıń biri metonimiyalıq usıldan ibarat. Bul usıl arqalı sóz mánisi awısqanda zat ya qubılıstıń ataması ekinshi bir zat yaki qubılıs penen zatlıq baylanıslılıǵına, jaqınlılıǵına, sheklesligine qaray sol zat ataması qayta ataladı. Nátiyjede metonimiya dóreydi. Metonimiya da metaforalar usap ádebiy shıǵarmalarda kórkem súwretlewdiń belgili tillik súwretlew quralları sıpatında tanıladı. Sonlıqtan kórkem sóz sheberleri metonimiyalardı jiyi paydalanadı, sol arqalı kórkem ádebiyat stiline tán stillik

ayırıqshalıqlardı, sóz obrazlılıǵın, máni ótkirligin payda etiwge erisedi – dep kórsetedi E.Berdimuratov.

Til iliminde tán alınıwınsha, metonimiyalar sóylewdiń obrazlılıǵı, ekspressivliligi menen tikkeley baylanıslı tillik stilistikalıq, semantikalıq-stilistikalıq kategoriyalar bolatuǵın bolsa, onda olardıń denotatlıq, signifikatlıq, atamalıq qatnaslarına hám baylanıslarına tiykarlanǵan tematikalıq toparlarına, olardıń stillik qollanıw halatların anıq faktler bazasında lingvostilistikalıq jaqtan baha beriw oǵada zárúr. Óytkeni, obrazlı-kórkem ekspressiya ádebiy shıǵarmada shólkemlestiriwshi, poeziya menen prozanı basqa funktsionallıq stillerden ajıratıwǵa sebepshi bolatuǵın tiykarǵı dúzilislik elementlerden esaplanadı. Obrazlılıq hám kórkemlilikke metonimiyalar arqalı obrazlar, kartinalar, turmıs saxnaları anıq sáwlelenedi, olar eń áhmiyetli estetikalıq zawıq baǵıshlaydı. Metonimiyalardan paydalanıwda sóylew obrazlıǵı sóylew qurallarınıń mazmunlıq ózinshelligi, olardıń qollanıw usılları hám qollanılatuǵın ornı arqalı dóreydi. Sózde ekspressiyanıń payda bolıwı, mánilik kúramınıń keńeyiwi hám qospalanıwı, onıń dúzilisinde qosımsha mánilik boyawlardıń dórewi menen birge iske asadı. Bul bahalawshı-sıpatlawshı qásiyetler menen belgiler sóylewdiń áhmiyetli belgilerinen ibarat.

Metonimiya metafora menen awıspalı mániler sıpatında óz-ara baylanıslı, birbirine jaqın, solay da ol metaforadan ańlatatuǵın zatlar, qubılıslar yaki háreketler arasındaǵı qanday da bir uqsaslıqqa emes, al olardıń sırtqı yaki ishki baylanıslılıǵı tiykarında ekinshi zatta qayta atawdan payda bolǵan awısqaqan máni bolıp tabıladı. Bunday baylanıs zat penen onıń neden islengenligin ańlatıwshı material arasındaǵı, baylanısqa, zattıń ishindegisi menen sırtın ańlatatuǵın zat arasındaǵı, háreket penen sol háreketiń quralı arasındaǵı, avtor hám onıń shıǵarmasındaǵı baylanısqa, orın menen turatuǵın adamlar arasındaǵı baylanıslarǵa tiykarlanadı. Metonimiyanıń metaforadan ayırmashılıǵı – onda bir atama menen atalǵan zatlar

arasında uqsaslıq bolmaydı. Solay da olar bir-birine jaqın. Sonıń menen qatar sózdiń semantikalıq dúzilisinde udayı qatnasıp otıradı, stillik hám ónimlilik penen sıpatlanadı. Buǵan tildiń leksikalıq- semantikalıq sistemasınıń rawajlanıwında kórinetuǵın faktlerdiń ózi-aq guwalıq beredi.

Qaraqalpaq tilinde sóz mánisiniń awısıwınıń belgili usıllarınıń biri metonimiyalıq usıldan ibarat. Bul usıl arqalı sóz mánisi awısqanda zat ya qubılıstıń ataması ekinshi bir zat yaki qubılıs penen zatlıq baylanıslılıǵına, jaqınlılıǵına, sheklesligine qaray sol zat ataması qayta ataladı. Nátiyjede metonimiya dóreydi. Metonimiya da metaforalar usap ádebiy shıǵarmalarda kórkem súwretlewdiń belgili tillik súwretlew quralları sıpatında tanıladı. Sonlıqtan kórkem sóz sheberleri metonimiyalardı jiyi paydalanadı, sol arqalı kórkem ádebiyat stiline tán stillik ayrıqshalıqlardı, sóz obrazlılıǵın, máni ótkirliğin payda etiwge erisedi – dep kórsetedi professor E.Berdimuratov.

Metonimiya metafora menen awıspalı mániler sıpatında óz-ara baylanıslı, bir-birine jaqın, solay da ol metaforadan ańlatatuǵın zatlar, qubılıslar yaki háreketler arasındaǵı qanday da bir uqsaslıqqa emes, al olardıń sırtqı yaki ishki baylanıslılıǵı tiykarında ekinshi zatta qayta atawdan payda bolǵan awısqan máni bolıp tabıladı. Bunday baylanıs zat penen onıń neden islengenligin ańlatıwshı material arasındaǵı, baylanısqa, zattıń ishindegisi menen sırtın ańlatatuǵın zat arasındaǵı, háreket penen sol háreketiń quralı arasındaǵı, avtor hám onıń shıǵarmasındaǵı baylanısqa, orın menen turatuǵın adamlar arasındaǵı baylanıslarǵa tiykarlanadı. Metonimiyanıń metaforadan ayırmashılıǵı – onda bir atama menen atalǵan zatlar arasında uqsaslıq bolmaydı. Solay da olar bir-birine jaqın. Sonıń menen qatar sózdiń semantikalıq dúzilisinde udayı qatnasıp otıradı, stillik hám ónimlilik penen sıpatlanadı. Buǵan tildiń leksikalıq- semantikalıq sistemasınıń rawajlanıwında kórinetuǵın faktlerdiń ózi-aq guwalıq beredi.

Poetikalıq dóretpelerde kórkem sóz sheberiniń dóretiwshilik izleniwleri, tapqırılıǵı menen ustalıǵı sheshiwshi ról atqaradı. Onda shayırdıń kórkem súwretlewdegi originallıǵı, navatorlıǵı, batırılıǵı usaǵan poetikalıq sapalar qalıpleseıdi. Eń jaqsı ádebiy shıǵarmalarǵa tán onıń kompazitsiyasına, ideyasına, mazmunına, sapalıqqa obrazlılıq penen tásirsheńlikke, estetikalıq zawıqlıqqa tiykar bolatuǵın qurılıslıq elementleriniń joqarı sapada shólkemlesiwine tiykar bolatuǵın barlıq elementleri menen bir qatarda poetikalıq tili arqalı dóreydi. Hár qanday poetikalıq shıǵarmada oqıwshıǵa dárhal seziletuǵın originallılıq janalıq, navatorlıq mine poeziyasınıń bahalılıǵın anıqlawshı sol belgilerdiń dál kórinisleri arqalı ǵana payda boladı. Onda poetikalıq tildiń ornı bir bólek.

Troplardıń ishinde metonimiyalar semantikalıq ekspressiyanı beriwde onı estetikalıq talaplar tiykarında iske asırıwda kontekste ayqın kórinedi. Qaraqalpaq kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmalarında ayqın kórinedi.. Mina mısallarǵa názer awdarayıq:

Shaxsamem-Ǵarıpke berdim zeyindi,
Yadqa oqıp otır edim úyimde,... (Ótesh shayır)

Men – gibrıd, sabıq nálden kógergen,
Pushkin menen Nawayınıń shańıman,
Men – taza qan, sap júrekte islengen,
Men – Berdaqtıń jalǵız tamshı qanıman. (I.Yusupov, «Tórtlikler»)

Bul eki qosıq qatarlarında metonimiyalardı sheber paydalanǵan Ótesh penen I. Yusupovtıń súwretlew obrazlılıǵı, pikir tásirililigin boldırıw ushın onda ulıwmalılıq tilge tán barlıq semantikalıq-stillik baylıqlardı puxta paydalanıw faktleri anıq kózge taslanadı. Ondaǵı obrazlılıq –ekspressiya sáykes til quralların óz ornında kórkem súwretlewdiń estetikalıq talaplarına, olardıń logikalıq-stillik baylanısına hám birigiwshiligine qaray durıs payda bolǵan.

2.3. Teñewlerdiń shatır shıǵarmalarında stillik qollanıwı hám áhmiyeti.

Barlıq kórkem sóz ustaları sıyaqlı G. Bawletovanıń shıǵarmalarınıń hár bir tarawında teñewlerdiń keń qollanılganın kóriwge boladı hám súwretlenip atırǵan waqıya yamasa hádiyselerdiń oqıwshıǵa tásirin kúsheytıp jetkerip beriwde olardıń xızmeti ayırıqsha áhmiyetke iye. Kórkemlew quralların, solardıń ishinde teñewlerdi sheber, orınlı qollanıw shayırdıń uqıplılıǵına, stillik ózgesheligine baylanisli boladı hám teñewler jiyi qollanılatuǵın túrлерinen bir esaplanadı.

Xalıq súygen shayır G. Dáwletovanıń dóretiwshiliginde tariyx hóm jańashılıqqa tereń máni berip, salıstırmaılıq penen dóretkenligine itibar beriw lazım boladı. Teñew-shayır súwretlep atırǵan qanday da bir waqıya yamasa hádiyseni ayırıqsha atap, oǵan oqıwshınıń diqqatin awdariw ushin, sol nárseni ekinshi bir zatqa teñep, salıstırıp kórsetedi. Qaraqalpaq ádebiyatında teñewler *day/-dey*, *-tay/-tey* affiksleri, sonday-aq, *kibi*, *siyaqlı*, *tárizli*, *yańli*, *misli* siyaqlı kómekshi sózler menen ańlatıladı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili, shayır G. Dáwletovanıń dóretiwshiliginde de teñewler jiyi qollanıladı. Misali:

Bir otırsa qaytıp turmas *keseldey*,

Tura ǵoysa toqtamaydı *eserdey*,

Másisi pos taslap qara *mesheldey*,

Shilǵawi shashaqlı Erejep bala. [28.bet. "Erejepke"]

Shayır bul qosıq qatarları arqalı Erejepti táriyplewde óziniń dóretiwshilik, stillik sheberligi menen oniń qanday ekenligin, minez-qulqın teñewler arqalı shebertáriyplep beriwge háreket etken. Sonday-aq, shayırdıń xalqımızǵa belgili bolǵan qosıqlarınan biri "Táriyp" qosıǵında da teñewlerdi ushiratamız:

Ǵarip aytar ótti neshe jahangir,

Hárkim elin jaman demes, jaqsı der

Mir-Alisher, Jiyrenshege *taqabbil*

Ataqlı shayırlar qaraqalpaqta. [89_bet.]

Bul qosıq qatarlarında qaraqalpaq shayırların Alisher Nawayini Jiyrenshege *Mir-Alisher, Jiyrenshege taqabbil* dep teñep, olardıń sózge sheshenligin, dilwarlıǵın obrazlı túrde súwretlep maqtanish etedi.

Hasli insan, ózin kórseń periyzat,
Shasmi jadiw *kibi*, ġamzasi jállad,
Ádebi, ikrami miń qizdan ziyat,
Húrlerge basi yeter sekil *siyaqli*. [100_bet. "Kelin"]

Bul qosiq qatarlarında shayir qaraqalpaq kelinleriniń iybeliligini, gózzalligini, ádepi-ikramliligini, dilwarliligini *kibi*, *siyaqli* teńewleri járdeminde sheber táriyplep realistlik kóz-qarasta súwretlegen.

Aġa-Yunus *kibi* tuwġan aġasi,
Jeńgesi qiyattiń maqsimzadasi,
Zamanında edi qizdiń aġlasi,
Aziyz diyer xizmetkeri múnásip.

(225-bet. "Maqsimjan qiz")

Shayir bul qosiq qatarlarında maqsimjan qizdiń aġasiniń *Aġa-Yunus kibi* ekenligini, al jeńgesiniń qiyat uriwinan ekenligini, zamaniniń aġla qizlarinan ekenligini táriyplep ótedi.

Isimi Masqanadur shul qizdiń ati,
Megzer Shaxsanemge hasili hám zati,
Qiz qádirip bilmey júrgen elati,
Elinde kóp eken dushpaniń seniń (221-bet."Máxana")

Shayirdiń bul táriyp qosiqi Jamal qizi Máxanġa arnalġan bolip, qosiq qatarlarında Máxanniń Shaxsanemge megzes hasil-zati qizdiń qádirin bilmey júrgen elati, elinde dushpanlari kóp ekenligini táriyplep ótedi. Sonday-aq, shayir óziniń "Qirmizi" qosiqında qiz kelbetin tómendegishe súwretleydi:

Bir mahitabandur qirmizi beden,
Ishqında zar boldi aniń kóp ladan,
Shashi súmbil *kibi* tisi ánjiman,
Alma *kibi* iyekleri qirmizi. (182-bet."Qirmizi")

Shayir bul qatarlar arqalı Qirmizi obrazin ashıp beriwde oniń dilwarligini, teńi joq gózzalligini, ishqında qanshadan-qansha adamlardiń zar ekenligini, shashlariniń súmbilligi, hátteki tislereńiń anjimanligini, sonday-aq iyeklerin almaġa teńep oniń suliwligini kúshli lirikaliq obrazliliq penen táriyplegen.

Hárkim óz dáwirinde Ğarip- Shaxsanem,
Ótti bul dúnyadan Ğarip jan bilen,
Hárkim teńin tawip oynayip kúlip,
Gúl bilen búlbúldek jawlana keldi,

Púshayman áyledi dúnyağa kelip,
Shajer japırağındek sargayip solip,
Náshe kón arada sergizdan bolip,
Aqirinda ahi-apğan keldi. ...(139-bet. “Keldi”)

Ayapbergenniń bul qosiq qatarlari arqali qizdiń kelbetin táriyplewde oniń gúlge, búlbúlge “*Gúl bilen búlbúldek jawlana keldi*” dep folklorliq dástúrlerden paydalaniw arqali obrazli túrde teńep, hár bir qiz óz zamanında Ğárip- Shaxsanem siyaqli ekenligin táriyplep sintezlep súwretlewge háreket etken.

Joldas emes lashin suńqar,
Ushqan qustay qanati bar,
Zamaninda bul hám tulpar,
Qatarinan ótti kók at.

Jolğa shıqsa jıldırımday,
Oğan hesh bir tabılmas tay,
Yusupbektiń Bádgrindey,
Dağı dástan ótti kók at. (144-bet. “Kók at”)

Gúlistan shayir qiz sıpatında joqarida keltirilgen qatarlarda erte dáwirlerden insaniyattiń joldasi bolğan atti táriyplewde tereń mánili tolğanislar arqali kúshli emotsionallıq-ekspressivlik mánige iye sezimtallıq penen ”*Ushqan qustay qanati bar*”, *Jolǵu shıqsa jıldırımday* dep súwretlep tulpardı táriypleydi hám oqıwshıda oğan degen súyispenshilikti arttıradi.

Saqiyliqqa Hatamtayday,
Miń tillalıq kálan bayday,
40 qadaq qant, 2 pud shay,
Nesiye satqan Xalmurat.

Rustamdek salǵan ğayrati,
Góruǵlıdek siyasatı,
Yadına túsip elatı,
Aynalıp kelgen Xalmurat. (146-bet. ”Xalmurat”)

Shayir bul qosiq qatarlarında Xalmurattiń saqiyliǵı, oniń bay adam siyaqli xaliqqa nesiyege zat beriwin, sonday-aq oniń Rustem kibi ğayratlı ekenligi, Góruǵlı siyaqli aybatlılıǵın, aqıl-parasatlılıǵın teńewler arqali ashıp beriwge háreket islegen.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq shayırı Ayapbergen Muwsaev dóretpelerinde kórkemlew qurallarınıń biri teńewler lirikaliq qaharmanlardıń obrazların ashıp beriwde ózine tán stillik ózgesheligi menen sheber qollanılǵanlıǵın kóriwge boladı hám qaharmanlardıń táriypleniw arqalı olardıń oqıwshıǵa anıq, tásirli hám túsinikli etip jetkerip berilgenligin sezinemiz. Shayır shıǵarmaların oqıp otırıp biz qaraqalpaq ádebiyatında kórkemlew qurallarınan, sonıń ishinde teńewlerden paydalanıp obrazlılıqtı bayıtıwda dóretiwshilik xızmetiniń biybaha ekenligi, olardıń xalqımızǵa ele kóp ásirler dawamında áhmiyetli bolıp qalatuǵınlıǵı, qunlı ekenligi hám elede izertlewlerdi talap etedi.

Teńewler súwretlenip atırǵan qanday da bir waqıya yamasa hádiyseni ayırıqsha atap, oǵan oqıwshınıń diqqatin awdariw ushin, sol nárseni ekinshi bir zatqa teńep, salıstırıp kórsetedi. Qaraqalpaq tilinde teńewler *day/-dey*, *-tay/-tey* affiksleri, sonday-aq, *kibi*, *siyaqlı*, *tárizli*, *yańlı*, *misli* siyaqlı kómekshi sózler menen ańlatıladı. Misali:

Bir otırsa qaytıp turmas kesel*dey*,

Tura ǵoysa toqtamaydı eser*dey*,

Másisi pos taslap qara meshel*dey*,

Shilǵawı shashaqlı Erejep bala. [A. Muwsaev. "Erejepke"]

Shayıır bul qosıq qatarları arqalı Erejepti táriyplewde óziniń dóretiwshilik, stillik sheberligi menen onıń qanday ekenligin, minez-qulqın teńewler arqalı shebertáriyplep beriwge háreket etken. Sonday-aq, shayırdıń xalqımızǵa belgili bolǵan qosıqlarınan biri "Táriyp" qosıǵında da teńewlerdi ushiratamız:

Ǵarip aytar ótti neshe jahangir,

Hárkim elin jaman demes, jaqsı der

Mir-Alisher, Jiyrenshege *taqabbil*

Ataqlı shayırlar qaraqalpaqta. (A. Muwsaev. Qaraqalpaqta)

Bul qosıq qatarlarında qaraqalpaq shayırların Alisher Nawayini Jiyrenshege *Mir-Alisher, Jiyrenshege taqabbil* dep teńep, olardıń sózge sheshenligin, dilwarlıǵın obrazlı túrde súwretlep maqtanish etedi.

Haslı insan, ózin kórseń periyzat,

Shasmi jadiw *kibi*, ġamzasi jállad,
Ádebi, ikrami miń qizdan ziyat,
Húrlerge basi yeter sekil *siyaqli*. ["Kelin"]

Bul qosiq qatarlarında shayir qaraqalpaq kelinleriniń iybeliligini, gózzallıǵın, ádep-ikramlılıǵın, dilwarlılıǵın *kibi*, *siyaqli* teńewleri járdeminde sheber táriyplep realistlik kóz-qarasta súwretlegen.

Aġa-Yunus *kibi* tuwǵan aġasi,
Jeńgesi qiyattiń maqsimzadası,
Zamanında edi qizdiń aġlası,
Aziyz diyer xizmetkeri múnásip.

(“Maqsimjan qiz”)

Bul qosiq qatarlarında maqsimjan qizdiń aġasınıń *Aġa-Yunus kibi* ekenligini, al jeńgesiniń qiyat uriwinan ekenligini, zamanınıń aġla qizlarınan ekenligi teńewler arqalı táriyplenip ótiledi.

Isimi Masqanadur shul qizdiń ati,
Megzer Shaxsanemge hasili hám zati,
Qiz qádirip bilmey júrgen elati,
Elinde kóp eken dushpanıń seniń (ġǵ1-bet.”Máxana”)

Qosiq qatarlarında Máxanniń Shaxsanemge megzes hasil-zati qizdiń qádirin bilmey júrgen elati, elinde dushpanlari kóp ekenligini táriyplep ótedi. Sonday-aq, shayir óziniń “Qirmizi” qosıǵında qiz kelbetin tómendegishe súwretleydi:

Bir mahitabandur qirmizi beden,
Ishqında zar boldi aniń kóp ladan,
Shashi súmbil *kibi* tisi ánjiman,
Alma *kibi* iyekleri qirmizi. (Qirmizi”)

Shayir bul qatarlar arqalı Qirmizi obrazın ashıp beriwde oniń dilwarlıǵın, teńi joq gózzallıǵın, ishqında qanshadan-qansha adamlardıń zar ekenligini, shashlarınıń súmbilligi, hátteki tisleriniń anjimanlıǵın, sonday-aq iyeklerin almaǵa teńep oniń suliwlıǵın kúshli lirikalıq obrazlılıq penen táriyplegen.

Hárkim óz dáwirinde Ğarip- Shaxsanem,
Ótti bul dúnyadan Ğarip jan bilen,
Hárkim teńin tawıp oynayıp kúlip,
Gúl bilen búlbúldek jawlana keldi,

Púshayman áyledi dúnyağa kelip,
Shajer japirağindek sarğayip solip,
Náshe kón arada sergizdan bolip,
Aqirinda ahi-apğan keldi. ...(A. Muwsaev. “Keldi”)

Ayapbergen shayırdıń bul qosıq qatarlari arqali qızdıń kelbetin táriyplewde onıń gúlge, búlbúlge “*Gúl bilen búlbúldek jawlana keldi*” dep folklorliq dástúrlerden paydalaniw arqali obrazli túrde teńep, hár bir qız óz zamanında Ğárip-Shaxsanem siyaqli ekenligin táriyplep sintezlep súwretlewge háreket etken.

Joldas emes lashin suńqar,
Ushqan qustay qanati bar,
Zamanında bul hám tulpar,
Qatarınan ótti kók at.

Jolğa shıqsa jıldırımday,
Oğan hesh bir tabılmas tay,
Yusupbektıń Bádgrindey,
Dağı dástan ótti kók at. (“Kók at”)

Shayir joqarida keltirilgen qatarlarda erte dáwirlerden insaniyattıń joldasi bolğan atti táriyplewde tereń mánili tolğanislar arqali kúshli emotsionallıq-ekspressivlik mánige iye sezimtalıq penen ”*Ushqan qustay qanati bar*”, *Jolğa shıqsa jıldırımday* dep súwretlep tulpardi táriypleydi hám oqıwshıda oğan degen súyispenshilikti arttiradi.

”Mákariya sulıw” dástanında shayır Alpamıs dástanındağı Gúlparsınnıń, Ğárip ashıq dástanındağı Shaxsanemniń, Láyli h’ám Majnun dástanındağı Láyli Yusup h’ám Zuleyxa dástanındağı Zuleyxa h’.t.b. dástan qah’armanlarınıń dástúriy obrazları Úlgisinde Mákariyanıń obrazın real turmıslıq shınlıq penen qarıştırıp, jańashılıq, zamanagóy únleslik sezimlerdi, joqarı dárejedegi emotsionallıq ekspressiya menen suwǵarılğan dárejege alıp shıǵadı. Mısalı:

Burımları tawdıń qara janınday,
Aq denesi qıstıń taza qarınday,
Uzın boyı diydarına qonımlı,
Húr Qırımniń ósken sárwi talınday.
Kún nurınday uyaltadı kózlerin,
Tike turıp qaray goysa bir kisi.

Ósken qız h'esh waqıtta sağı sınbay,
Tarańǵan Kúnshıǵıstıń tawısınday.
-Sálem,-dep appaq tisi ashılǵanda,
Lapızı sıbızǵınıń dawısınday...

Shayır tárepinen Mákariya sulıwdıń gozzallıǵın teńewde dástanlar qáh'armanları bolǵan Alpamıs dástanındaǵı Gúlparsınnıń, Ğárip ashıq dástanındaǵı Shaxsanemniń, Láyli h'ám Majnun dástanındaǵı Láyli Yusup h'ám Zuleyxa dástanındaǵı Zuleyxalardıń obrazlarınan paydalanadı.

Mısalı «Qırıq qız» dástanında:

Tal shıbıqtay tawlanǵan,
Qara qaslı, qolań shashlı,
Jawdır kózli, shiyrin sózli,
Juqa erni qaymaqtay,...

Kórgen janlar kelbetine toyǵanday,
Ar-sar bolıp aqıl h'uwshın joyǵanday, ...
Názer salıp kelbetine qarasań,
Turqın onıń som altınnan soqqanday.

- dep, teńewler arqalı kúshli obrazlılıq penen Gúlayımnıń kelbeti sıpatlanadı. Troplar arqalı poetikalıq forma menen zamanǵa say mazmundaqı Watandı súyiw ruwxı menen suwǵarılǵan, tuwılǵan jerdiń tábiyatına, patriotlıq xarakterge bay bolıp kelgen qah'armanıń kewil keshirmelerin poeziyalıq til menen berilgen. Dástanda qah'arman tili menen tuwılǵan jer topıraǵınıń,

tábiyatınıń ózine tán gózzalıǵın, onıń ájayıp h'ár túrli pasıllardaǵı kartınaların, peyzajlıq kórinislerindegi gózzalıqtı ashıp bere alǵanlıǵın kóremiz hám shıǵarmanıń Watandı súyiwshilik ruwxı menen suwǵarılǵanın sezinemiz. Bul jerde shayırdıń folklorlıq dástanlıq shıǵarmalardıń, klassikalıq obrazlardıń ráńbáreńliginen tárbiyalanǵanlıǵın, ruwxlanǵanlıǵınan dárek beredi h'ám onıń poetikalıq keńisliginde real turmıstıń h'aqıyatlıǵı, Ómir shinlıǵı menen baylanıslı bolǵan sezimlerdiń orın alǵanlıǵı ayrıqsha ajıralıp turadı. Shayır dástanında xalıqtıń real turmıslıq oy-pikirleri, arız-ármanları, dúnya tanımındaǵı kóz-qarasları, ruwxıy baylıqları sóz etiledi.

Kúshli máni ózgesheligine bay troplar arqalı ayrıqsha ekspressivlik emociya menen tuwılǵan jerdiń qádir-qımbatın, hár qıylı hádiyselerdiń sáwleleniwın kóz aldına keltiredi. Tuwılǵan jer temasındaǵı túsinikleri lirik qaharmannıń haq kewilli tili menen berilip, Watandı- tuwılǵan jerdi jánnetke, bawır basıp ósken qus uyasına teńep, ana topıraқта analıq mehirdiń, analıq iyistiń ańqıp turǵanlıǵın jırlap, ana jer iyisinen lázzetlenip atırǵanlıǵın, oǵan toymay atırǵanlıǵın, jırlaydı. Watandı, el-jurttı basqa h'esh bir mákan menen almasırıp bolmaytuǵınlıǵın ayta otırıp, lirikalıq qah'arman tilinen tuwılǵan jerge degen sheksiz muh'abbat sezimlerin bildiredi.

Onıń sezimtallıqtı oyatatuǵın lirikalarında qaraqalpaq awıllarınıń milliy peyzajlıq boyawları ap-anıq suwrettey kórinip tur.

Suw aqsa saǵadan sarqırıp,
Qıyalım qosılıp aqqanday,
Kún shıqsa kúlimlep jarqırıp,
Awıldıń kelbeti pah, qanday!

Tábiyattıń usınday tábiyiy kórinislerin burmalamastan súwretlewlerinde keltirilgen qatarlar bılayınsha qaraǵanda ápiwayı uyqastay bolıp kóringeni menen sózlerdiń jeke mánilerinen bir tutas pútinlikke iye estetikalıq-emocional

tásirsheńlikti payda ete alǵan h'ám shıǵarmanıń bahalılıǵı arta túsken. Tábiyattıń original milliy boyawları jırlanǵan hám ájayıp kórkem emociyonal ekspressivlikke erisken.

Tap jańa juldızdan túsip kelgendeı,
Ay tamanǵa ózi uship kelgendeı,
Bul káraǵa jańa kóship kelgendeı,
Ǵawqıldasar keshte qaraqalpaqlar. (T. Mátmuratov)

Mısallar alınǵan «Ǵawqıldasar qaraqalpaqlar» qosıǵınıń kompozitsiyalıq qurılısı oǵada qızıq bolıp, troplar arqalı tiliniń ótkirliǵı, tásirsheńliǵı, ideyalıq jaqtan kórkemliǵı menen ayrıqsha tásirli shıqqan.

Eli – xalqı ushın jaqsı niyetler menen «qalıs gáp» aytıp, keleshek h'aqqındaǵı arzuw-ármanların «*qiyal menen naǵıshlap*» qaraqalpaqlardıń keshki bázim, otırıspalarda ǵawqıldasıp sáwbetlesiwlerine tereń filosofiyalıq máni beriwi arqalı onıń emociyaǵa bay tili xalıqtıń júreginen jıllı jay aladı.

III Bap. G. Dáwletova poeziyasında kiris aǵzalı poetikalıq qurallardıń qollanılıwı.

3.1. Kiris aǵzalardıń shayır shıǵarmalarında stillik qollanılıwı. Biz óz oy-pikirimizdi tıńlawshıǵa (basqaǵa) jetkeriw ushın tiykarǵı sintaksislik birlik gáplerden paydalanamız. Biz oy-pikirdi basqaǵa jetkeriw menen birge oy-pikirge ózimizdiń qatnasımızdı da bildiremiz. Bul grammatikada kiris aǵzalar arqalı ámelge asırıladi. Sonlıqtan, kiris aǵzalar grammatikada baslı kategoriyalardıń biri.

Kiris aǵzalar mánilik hám intonaciyanalıq jaqtan uqsas, al dúzilisi jaǵınan baslawish-bayanlawıshlıq qatnasta yamasa gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları menen keńeyip keledi. Olar da gáp aǵzaları sıyaqlı, gáptiń ajralmas bir bólegi retinde tiykarǵı gáptiń quramında keledi hám sóylewshiniń sol gápten ańlasılǵan pikirge bolǵan hár túrli qatnasın bildiredi. Intonaciyanalıq jaqtan hár waqıt gáptiń tiykarǵı bóleginen pauza arqalı bólinip aytıladı.

Mısalı; Ózim bilemen, olardıń zeynine tiymey, jasırın ruxsat berip qoyıppan.

Durısın aytsam, súwretimdi, kúnde sorap mazamdı alıp júr. Bul mısallarda dıqqat etilgen sózler tiykarǵı gáptiń quramında gáp túrinde kelip, kiris gáp wazıypasın atqaradı. Olardıń kiris gáp ekenligi bayanlawısh xızmetindegi sózlerdiń predikativlikke tán belgilerinen yamasa bayanlawısh gruppasına gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları kirip, keńeyip keliwinen málim boladı. Kiris gápler kiris funkciyasında keliwine baylanıslı, kóbinese gáptiń basında keledi. Biraq bul poziciyada keliwi gáptiń basında keliwine qaraǵanda ádewir kem ushrasadı. Mısalı; Awıldıń ortasındaǵı kishkene qumlıqtıń ústine minip beline súyenip, kózlerin qayta-qayta jıpılıqlatıp, uyqısı shala bolsa itimal,, qattı esnep aldı. Jol boyı, qay waq ekenin kim bilsin,, samal, jawın, kún jep tozıwı jetken mashinanıń pokrshkasın tawıp aldıq.

Jigirma awdı urlatıp, murni uwılıp súyinshi sorawǵa kelipti. jigirma aw qansha balıq uslaydı, ózińiz bilesiz.. (K. Sultanov.)

Qaraqalpaq tilinde kiris aǵzalar ózleriniń atqaratuǵın xızmeti hám qollanılıwı jaǵınan belgili ornı iyeleydi. Kiris aǵzalar jóninde tilshi ilimpazlar

arasında hár qıylı pikirler bar. Zakiev qaratpa hám kiris aǵzalardı modallıq máni bildiretuǵın óz aldına gáp aǵzaları dep esaplaydı. Házirgi ózbek tilinde kiris aǵzalardı arnawlı túrde izertlegen Sayfullaev gáp aǵzaları menen grammatikalıq baylanısqa túspeytuǵın úshinshi dárejeli aǵzalar dep qaraydı. Házirgi ózbek tili grammatikasın izertlewshiler kiris hám kirispe konstruktsiyalar dep ataydı. Házirgi qaraqalpaq tilinde de kiris aǵzalar kiris sóz hám kiris gápler dep júrgizilip keldi. Qaraqalpaq tilinde M.Dáwletov óziniń «Qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler (Hókis, 1976) degen miynetinde qaratpa hám kiris sózlerdi óz aldına gáptiń qaratpa hám kiris aǵzaları dep esaplaydı.

Bulay dewge tiykarǵı sebep, birinshiden, olar gáptiń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı mánilik baylanısqa tusedi, emocionallıq, modallıq mánilerdi bildiredi. Ekinshiden, jay gápten ózine qospalanǵan model` dúzedi, úshinshiden, morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan belgili sóz shaqapları kiris aǵza xızmetin atqaradı. Sonlıqtan, kiris aǵzalardı anıqlawda mánilik ózgesheligi, sintaksislik baylanısı, morfologiyalıq bildiriliwi esapqa alınadı. Mısalı: Búgin hawa ashıq boldı. Baxtıımızǵa, búgin hawa ashıq boldı. Mısaldaǵı birinshi gáp jay xabarlaw mazmunındaǵı gáp bolsa ekinshi gápte xabarlaw menen birge baxtıımızǵa sózi sóylewshiniń quwanıw sezimin bildirip kelgen.

Gáptiń kiris aǵzaları sóylewshiniń aytlıjaq oy-pikirge modallıq, emocionallıq qatnasın bildiredi. Sóylewshi oy-pikirge shamalaw, tastıyıqlaw, boljaw, isenim, quwanıw h.t.b. modallıq qatnaslardı bildiriwi múmkin. Mıs: Haqıyqatında, bul jerler toǵaylıq edi. Ol, múmkin, bir ay, múmkin onnan da kóbirek bolatuǵın shıǵar. Haqıyqatında-pikirdiń shınlıǵı, múmkin shamalaw.

Kiris aǵzalardıń stillik jaqtan jasalıwı. Kiris aǵzalar morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan tómendegi sóz shaqaplarınan boladı. 1. Modal sózlerden: álbette, bálkim, bálki, qullası, demek, máselen, mısalı, múmkin, itimal, meyli t.b. Qullası, hámme nárese kewildegidey. 2. Atawısh sózlerden-atlıqlardan: negizinde, nátiyjede, tiykarınan, baxtıımızǵa t.b. Mıs: Durısında da, ol sharshaǵan eken. 3. Kelbetliklerden: túsiniikli, belgili, durıs, tuwrı. Mıs: Durıs, ózi de bilmeytuǵın shıǵar. 4. Sonlıqtan: birinshi, ekinshi, birinshiden, ekinshiden: Birinshiden, men onı

tanımayman, ekinshiden, seniń pikiriń durıs emes.5. Almasıqlardan: áne, mine, ánekey, minekey, qánekey, qáne, qalay.Mine, onnan beri úsh kún ótti.6. Ráwishlerden: aqırı, áytewir, sirá, endi, menińshe, kerisinshe, ádettegishe, kóbinesi, aqırında, báribir, sóytip t.b. Aqırı, basshı degen eldiń mádeniyatın rawajlandırıw kerek ğoy!7. Feyillerden: bilmedim, qoyshı, aytpaqshı, aytayıq, qara, aytshı, qáytsin, qáleseń, keshirersiz t.b. Aytpaqshı, keshegi jigit búgin de kele me?8. Tańlaq sózlerden: pay, haw, óybey, átteń, bárekella, yapırmay, ilayım, uwh t.b. Pay, ózińiz bir qayırqom, teńi-tayı joq adamsızdağı. Maqullaw hám biykarlawdı bildiretuğın awa hám joq sózlerinen: Awa, bul ótirik emes, ashshı haqıyqatlıq.10. Dánekerler: lekin, biraq, degen menen, sonda da, sebebi, óytkeni, sonlıqtan t.b. Degen menen, sizde túsinetuğın adamsız ğoy. 11. Janapaylar: ásirese, hátte, hátteki. Ásirese, men onıń ne ekenine qattı qızıqtım. Kiris aǵzalar hám kiris gápler ulıwma gápte ańlatılğan pikirge qatnasına qaray belgili bir mánilik ózgesheliklerge iye boladı.

1. Kiris aǵzalar pikirdiń shınlıǵın, tastıyıqlaw, isenim bildiriw, shamalaw, boljaw, gúman etiw mánilerin bildiredi. Mıs: Bálkim, ol úydiń átirapın aynalıp júrgen shıǵar.2. Kiris aǵzalar gáptegi pikirge sóylewshiniń emocional mánidegi qatnasın bildiredi. Quwanıw, tilek, ótinish, árman etiw t.b. Átteń, men onıń menen ushırasa almadım.3. Kiris aǵzalar ayılğan pikirdiń kimge tiyisli ekenligin bildiredi. Mıs: Menińshe, onıń pikirin maqullaw kerek.4. Kiris aǵzalar sóylewshiniń pikiriniń tártibin, izbe-izligin bildiredi. Birinshiden, forması arqalı ğárezli boladı, ekinshiden, mazmunı arqalı ğárezli boladı.5. Kiris aǵzalar sóylewshiniń pikiriniń dáslepki pikir menen baylanıslı ekenligin, nátiyjesin, juwmaǵın, sheshimin bildiredi. Qullası, bul isti pútkil jámaát bolıp islewimiz kerek.6. Kiris aǵzalar, oy-pikirdi konkretlestirip, ayırımlanıp, kúsheytip kórsetedi. Mısalı: Ákesi, ásirese, anası hesh sezdirmevdi tapsırdı.7. Kiris aǵzalar gáptegi ayılğan pikirdi eske túsiriw, eskertip ótiw, mısalǵa keltiriw mánilerinde keledi. Mıs: Aytpaqshı, keshegi jigit qay jerde isleydi?8. Kiris aǵzalar gáptegi ayılğan pikirge kelisim beriw yamasa qayılshılıq bildiriw, táwekel etiw mánilerin ańlatadı. Mıs: Yaqshı, bul gápti qoyayıq. Meyli, siziń aytqanıńız-aq bolsın.9. Oy-pikirge

názer awdarıw, kórsetiw, dıqqat etiw mánilerin bildiredi. Mıs: Qáne, bizler menen birge júrińler.10. Kiris aǵzalar maqullaw hám biykarlaw mánilerin bildiredi. Awa, ayılatuǵın gáp kóp. Joq, ol jumıs bizge bolmaydı.11. Kiris aǵzalar sóylewshiniń dáslepkı ayılǵan pikirge qarama-qarsı ekenligin bildiredi. Mıs: Dár`yadaǵı suw kóbeymesten, kerisinshe, jıldan jılǵa qayta basladı.

Tilimizde kiris aǵzalar menen birge kiris gápler de qollanıladı. Pikirge hár qıylı sub`ektivlik, modallıq qatnaslardı bildiredi. Olar gáp túrinde qollanıladı. Tiykarǵı gáptiń quramında tómendegi mánilerde qollanıladı.1. Tiykarǵı gáptegi pikirge tıńlawshınıń dıqqatın awdarıw ushın qollanıladı. Mıs: Bilesiz be, biz, qaraqalpaqlar oǵırı kishi peyil xalıqpız.2. Kiris gápler gáptegi ayılǵan pikirdiń tıńlawshıǵa málim ekenin bildiredi. Mıs: Óziń túsineseń, meniń halımnıń qanday ekenin sizler ǵana bilesiz. Bizge málim, xalqımızdıń tariyxı erte dáwirlerden basladı.3. Kiris gápler tiykarǵı gáptiń mazmunına qatnaslı tastıyıqlaw, maqullaw mánilerin bildiredi. Mıs: Durıs ayttıńız, ullı xanımız, bul quda hámiri.4. Kiris gápler tiykarǵı gáptegi pikirdiń haqıyqatlıqqa, shınlıqqa qatnasın bildiredi. Mıs: Irasın aytsam, ne derimdi bilmedim.5. Kiris gápler ótinish etiw keshirim soraw mánilerinde qollanıladı. Mıs: Ayıpqa buyırmaysız, araǵa bir jil salıp kelip otırman.6. Kiris gápler pikirge isenim bildiriw mánisinde qollanıladı. Mıs: Shınnı aytqanda, bizlerdiń kópshiligimiz seni umıtıp ta baratır edik. Men oylayman, bul jer keleshekte gúllengen mákanǵa aynaladı.7. Ayılǵan pikirdi eske túsiriw: Mıs: Umıtpasam, úyde úsh kún bolıp qayıp kelgen shıǵarman. 8. Tıńlawshınıń erkine salıw mánisinde: Mıs: Óziń bil, jol uzaq, saǵan barıp keliwge ádewir qárejet kerek.9. Gápte ayılǵan pikirge qatnaslı tańlanıw, belgisizlik mánilerinde: Mıs: Hayranman, ol ózliginen bul gápti aytıwı múmkin emes. Kim biledi, oyına ne kelse sonı islep atırǵan shıǵar.10. Ayılǵan pikirge shımırqanıw mánisinde: Mıs: Quday kórsetpesin, kerek emes, barmay-aq qoy.11. Árman etiw mánisinde: Mıs: Qáydem bileyin, búgin ol kelse bolǵanı ǵoy.

Kiritpe gápler sóylewshi óz pikirin bayan etip turǵanda tiykarǵı gáptiń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı eskertiw mánisinde qosımsha pikir keltiredi. Bunda qosımsha túsiniq retinde keltirilgen gápler tiykarǵı gáptiń ishinde yamasa keyninde

beriliwi múmkin. Mıs: Ózinen kishkene eki qarındası (ol waqıtları olar júdá kishkene edi) Ájımurattıń sebebinen jılağan waqıtta barıp ákesi olardı jubatıp aldına aladı. Usı waqıtta biziń sekretarımız (ol lawlamaylaw adam edi) kirip keldi de, mağan táp berdi.

3.2. Kiris aǵzalardıń intonaciyası. Gáptiń kiris aǵzalari kóbinese predikativlik xarakterge beyimlenip, óz aldına bir sintagma dúzip keledi. Sonlıqtan kiris aǵzalar hár waqıt ózi qatnaslı gáp aǵzalarınan pauza arqalı bólinip ayıladı. Biraq, bulardıń arasındaǵı intonaciya olardıń mánilik hám intonaciyalıq baylanısın úzbeydi, kersinshe, olardıń gáp quramına biriktirip, gáptiń ulıwmalıq mazmunı yaqi onıń bir aǵzasına bolǵan mánilik baylanısın kúsheytedi, gáptiń mazmunına modallıq máni beredi.

Gáptiń kiris aǵzalarınıń intonaciyası barlıq jaǵdayda birgelkili bolmaydı. Olardıń geyparaları kóterińki aytısa, ayrımları páseń ayıladı. Bul jaǵday kiris aǵzalardıń gáptegi ornına hám morfologiyalıq bildiriliwine de baylanıslı boladı. Máselen, kiris aǵzalardıń gáptiń basında keliwi, ortada hám aqırında kelgen túrlerine qaraǵanda, intonaciyalıq ózgeshelikke iye boladı.

Gáptiń basında kelgen kiris aǵzalar predikativlik xarakterge beyimlenip, logikalıq pátti ózine aladı, intonaciyalıq jaqtan basqa orında kelgen kiris aǵzalarǵa qaraǵanda biráz kóterińki ayıladı. Olardıń modallılıq mánisi kúsheyip, gáptiń tiykarǵı bólegine ótedi de, sol arqalı gáp modallılıq mánige iye boladı.

Mısalı; Múmkin, kimde bolsa birew jıǵıp ketken shiǵar.

Haqıyqatında, ol sózden utılǵan edi. Meyli, bárin-aq óz atına jazdırayın.

Bul gáplerdiń hámмесinde de kiris aǵzalar gáptiń basında kelip, kóterińki ayıladı. Olardan ańlasılǵan modallıq máni gáptiń ulıwmalıq mazmunına ótedi, gáptiń bayanlawıshınan da kiris aǵzalardıń tásiiri tiykarında modallıq máni ańlasılıp turadı.

Al, gáptiń ortasında hám aqırında kelgen kiris aǵzalardıń intonaciyası páseń ayıladı. Ayırım jaǵdaylarda olardıń intonaciyası gáptiń ulıwmalıq intonaciyasınan júdá az muǵdarda, hátte sezilerlik dárejede bolmay qalıwıda múmkin. Bunday

jaǵdayda ayırım kiris aǵzaldıń (ásirese ortada kelgende) sintaksislik funkciyasın anıqlawda qıyınshılıqlarda ushrasadı.

Mısalı; Zayırov jerge túsip, ádettegishe, paxta atızların aralap ketti.

Bunday bola ǵoyǵan jaǵdayda, múmkin, onıń ózi sezbeǵen shıǵar. Qáyitse de, paxta bersek esap, aytewir. Sózdi termelep, qullası, saǵan aytajaq oyın jetkeredi. Álbette , aspanǵa qarap sóylewge bolama, aqırı.

Bul mısallarda kiris aǵzaldı aytqanda intonaciya páseń, biraq tez temp penen ayıladı, hátte olardıń ayırımları gáptiń ulıwmalıq intonaciyasına ortaqlasqanday bolıp seziledi.

Máselen; eń dáslepki gápte dıqqat etilgen sózde kiris intonaciyası ayılmaǵan jaǵdayda, gáp ádettegi jay halına ótedi, dıqqat etilgen sózdiń sintaksislik funkciyası da ózgeredi.

Sonday-aq kiris aǵzaldıń kóterińki ayılıwı kiris aǵza funkciyasın bildiriwshi sózlerge hám onıń gápte qollanıw xarakterine de baylanıslı boladı. Máselen kiris aǵzalar tańlaq hám awa, joq sózlerinen, emocional mánide qollanılgan geypara siltew hám soraw almasıǵınan bolıp kelgende, ekspressivlik-intonaciyalıq xarakterge iye bolıp, gáp ishinde ayırımlanıp turadı.

Mısalı; pah, qanday taza, qanday jaǵımlı hawa. haw, inim, kútá júdep qalıpsañ ǵoy. joq, men onı quwıp jetemen. awa, Sergey dostım, jumıs jóni qalay, nan tabıwǵa bolama.

Kiris aǵzalarınıń intonaciyası tamamlanbaǵan, yaǵnıy waqıtsha dawıs toqtamına (pauzaǵa) iye boladı, gáptiń basqa aǵzalarından ayırımlanıp ayıladı da, gáp ishinde útir arqalı bólinip jazıladı. Egerde kiris aǵza wazıypasın bildiretuǵın sózler tamamlanǵan, yaǵnıy gáplik intonaciyaǵa iye bolsa, bunday jaǵdaylarda olardan soń, ayılıs maqsetine qaray noqat, úndew,yamasa soraw belgileriniń biri qoyılıp, óz aldına gáp dúzip keledi. Endi bunday sózler kiris aǵza xizmetinde emes, jay gáplerdiń ayrıqsha bir túri- sóz-gáp funkciyasın atqaradı.

Mısalı; -demek, hár jılı qosılıp barıladı eken dá.

-Álbette. Aqırı bıyl ushpa túynek salǵan júzim endigi jılı siriǵıp qalmay ma.

-Múmkin , Málpey soyaqta shıǵar.

-Itimal .

-Al sen bul jerde qarawıllıq ettiñ be.

-Bálki , solay dese de boladı.

-Gápti ushırdıñ aw ağa.

-Álbette.

Sendey shayır bolmasaq ta inim, qara dúrkin gápten qıyatlar basılmaydı.

Bul gáplerdegi dıqqat etilgen sózler intonaciyalıq jaqtan óz-ara ayırmashılıqqa iye.

Olardıñ biri tamamlanbağan intonaciya arqalı ayılıp, gáptiñ basqa aǵzalarınan útir arqalı bólinip jazılıp tur. Bunday jaǵdayda sol sózler kiris aǵza funkciyasında keledi.

Ekinshisi tamamlanǵan intonaciyaǵa iye bolıp, sóz-gáp funkciyasın atqaradı.

Kiris aǵzalı gápler de soraw, úndew intonaciyları arqalı ayıladı. Biraq kiris aǵzalı gáplerdegi soraw, úndew intonaciylarınıñ ayılıwında barlıq jaǵdayda kiris aǵzalar sebepshi bola almaydı. Tek ayırım tañlaq, almasıq sózlerden bolǵan kiris aǵzalı gápler ǵana, kóbinese úndew intonaciyası menen ayıladı.

Qalǵan jaǵdaylarda soraw, úndew intonaciylarınıñ ayılıwı, gáptiñ ulıwmalıq mazmunına, yaki soraw, úndew mánilerin bildiriwshi grammatikalıq qurallarǵa baylanıslı bolıp keledi.

Mısalı; Biyshara, qáytıp jıǵıldı eken, at tepken be, qalay- dep gúbirlenip tur.

Al, biraq, átteñ suw áspek, Suw.

Bul gáplerde úndew intonaciyları kiris aǵzalardıñ emociyanallıq qatnasına baylanıslı ayılıp tur.

Kiris aǵzalar gáptiñ basında kelse, kiris aǵzadan keyin, gáptiñ aqırında kelgende kiris aǵzadan aldın pauza islenedi hám útir arqalı bólinip jazıladı. Egerde kiris aǵza gáptiñ basqa aǵzalarınıñ arasında kelse, pauza eki tárepleme (aldı-artınan) islenedi hám irkilis belgisi de eki tárepleme qoyıladı. Mısalı;

Watanım, qulpırıp, jamalın jaynar,

Kózimde kún kúlip, juldızlar oynar,

El degen er belge qamarın baylar,

Kindik qanı tamǵan Ana jer ushın. (G. Dáwletova)

Kiris aǵzalar mánilik hám intonaciyanaliq jaqtan uqsas, al dúzilisi jaǵnan baslawish-bayanlawıshlıq qatnasta yamasa gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları menen keńeyip keledi. Olar da gáp aǵzaları sıyaqlı, gáptiń ajralmas bir bólegi retinde tiykarǵı gáptiń quramında keledi hám sóylewshiniń sol gápten ańlasılǵan pikirge bolǵan hár túrli qatnasın bildiredi. Intonaciyanaliq jaqtan hár waqıt gáptiń tiykarǵı bóleginen pauza arqalı bólinip ayıladı.

Mısalı; Ózim bilemen, olardıń zeynine tiymey, jasırın ruxsat berip qoyıppan. Durısın aytsam, súwretimdi, kúnde sorap mazamdı alıp júr. Bul mısallarda dıqqat etilgen sózler tiykarǵı gáptiń quramında gáp túrinde kelip, kiris gáp wazıypasın atqaradı. Olardıń kiris gáp ekenligi bayanlawısh xızmetindegi sózlerdiń predikativlikke tán belgilerinen yamasa bayanlawısh gruppasına gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları kirip, keńeyip keliwinen málim boladı. Kiris gáppler kiris funkciyasında keliwine baylanıslı, kóbinese gáptiń basında keledi. Biraq bul poziciyada keliwi gáptiń basında keliwine qaraǵanda ádewir kem ushrasadı. Mısalı; Awıldıń ortasındaǵı kishkene qumlıqtıń ústine minip beline súyenip, kózlerin qayta-qayta jıpılıqlatıp, uyqısı shala bolsa itimal,, qattı esnep aldı. Jol boyı, qay waq ekenin kim bilsin,, samal, jawın, kún jep tozıwı jetken mashinaniń pokrshkasın tawıp aldıq.

Jigirma awdı urlatıp, murni uwılıp súyinshi sorawǵa kelipti. jigirma aw qansha balıq uslaydı, ózińiz bilesiz.. (K. Sultanov.)

Qaraqalpaq tilinde kiris aǵzalar ózleriniń atqaratuǵın xızmeti hám qollanılıwı jaǵnan belgili orın iyeleydi. Kiris aǵzalar jóninde tilshi ilimpazlar arasında hár qıylı pikirler bar. Zakiev qaratpa hám kiris aǵzalardı modallıq máni bildiretuǵın óz aldına gáp aǵzaları dep esaplaydı. Házirgi ózbek tilinde kiris aǵzalardı arnawlı túrde izertlegen Sayfullaev gáp aǵzaları menen grammatikalıq baylanısqa túspeytuǵın úshinshi dárejeli aǵzalar dep qaraydı. Házirgi ózbek tili grammatikasın izertlewshiler kiris hám kirispe konstruktsiyalar dep ataydı. Házirgi qaraqalpaq tilinde de kiris aǵzalar kiris sóz hám kiris gáppler dep júrgizilip keldi. Qaraqalpaq tilinde M.Dáwletov óziniń «Qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gáppler

(Hókis, 1976) degen miynetinde qaratpa hám kiris sózlerdi óz aldına gáptiń qaratpa hám kiris aǵzaları dep esaplaydı.

Bulay dewge tiykarǵı sebep, birinshiden, olar gáptiń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı mánilik baylanısqa túsedı, emocionallıq, modallıq mánilerdi bildiredi. Ekinshiden, jay gápten ózine qospalangán model` dúzedi, úshinshiden, morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan belgili sóz shaqapları kiris aǵza xızmetin atqaradı. Sonlıqtan, kiris aǵzalardı anıqlawda mánilik ózgesheligi, sintaksislik baylanısı, morfologiyalıq bildiriliwi esapqa alınadı. Mısalı: Búgin hawa ashıq boldı. Baxtıımızǵa, búgin hawa ashıq boldı. Mısaldaǵı birinshi gáp jay xabarlaw mazmunındaǵı gáp bolsa ekinshi gápte xabarlaw menen birge baxtıımızǵa sózi sóylewshiniń quwanıw sezimin bildirip kelgen.

Gáptiń kiris aǵzaları sóylewshiniń ayılajaq oy-pikirge modallıq, emocionallıq qatnasın bildiredi. Sóylewshi oy-pikirge shamalaw, tastıyıqlaw, boljaw, isenim, quwanıw h.t.b. modallıq qatnaslardı bildiriwi múmkin. Mıs: Haqıyqatında, bul jerler toǵaylıq edi. Ol, múmkin, bir ay, múmkin onnan da kóbirek bolatuǵın shıǵar. Haqıyqatında-pikirdiń shınlıǵı, múmkin shamalaw.

3.3 Kiris aǵzalardıń stillik jaqtan jasalıwı. Kiris aǵzalar morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan tómendegi sóz shaqaplarınan boladı. 1. Modal` sózlerden: álbette, bálkim, bálki, qullası, demek, máselen, mısalı, múmkin, itimal, meyli t.b. Qullası, hámme nárese kewildegidey. 2. Atawısh sózlerden-atlıqlardan: negizinde, nátiyjede, tiykarınan, baxtıımızǵa t.b. Mıs: Durısında da, ol sharshaǵan eken. 3. Kelbetliklerden: túsinikli, belgili, durıs, tuwrı. Mıs: Durıs, ózi de bilmeytuǵın shıǵar. 4. Sonlıqtan: birinshi, ekinshi, birinshiden, ekinshiden: Birinshiden, men onı tanımayman, ekinshiden, seniń pikiriń durıs emes. 5. Almasıqlardan: áne, mine, ánekey, minekey, qánekey, qáne, qalay. Mine, onnan beri úsh kún ótti. 6. Ráwıshlerden: aqır, áytewir, sirá, endi, menińshe, kerisinshe, ádetteshe, kóbinesi, aqırında, báribir, sóytip t.b. Aqır, basshı degen eldiń mádeniyatın rawajlandırıw kerek goy! 7. Feyillerden: bilmedim, qoyshı, aytpaqshı, aytayıq, qara, aytshı, qáytsin, qáleseń, keshirersiz t.b. Aytpaqshı, keshegi jigit búgin de kele me? 8. Tańlaq sózlerden: pay, haw, óybey, átteń, bárekella, yapırmay,

ilayım, uwh t.b. Pay, ózińiz bir qayırqom, teńi-tayı joq adamsızdaǵı. Maqullaw hám biykarlawdı bildiretuǵın awa hám joq sózlerinen: Awa, bul ótirik emes, ashshı haqıyqatlıq.10. Dánekerler: lekin, biraq, degen menen, sonda da, sebebi, óytkeni, sonlıqtan t.b. Degen menen, sizde túsinetuǵın adamsız ǵoy. 11. Janapaylar: ásirese, hátte, hátteki. Ásirese, men onıń ne ekenine qattı qızıqtım. Kiris aǵzalar hám kiris gápler ulıwma gápte ańlatılǵan pikirge qatnasına qaray belgili bir mánilik ózgesheliklerge iye boladı.

1. Kiris aǵzalar pikirdiń shınlıǵın, tastıyıqlaw, isenim bildiriw, shamalaw, boljaw, gúman etiw mánilerin bildiredi. Mıs: Bálkim, ol úydiń átirapın aynalıp júrgen shıǵar.2. Kiris aǵzalar gáptegi pikirge sóylewshiniń emocional mánidegi qatnasın bildiredi. Quwanıw, tilek, ótinish, árman etiw t.b. Átteń, men onıń menen ushırasa almadım.3. Kiris aǵzalar ayılǵan pikirdiń kimge tiyisli ekenligin bildiredi. Mıs: Menińshe, onıń pikirin maqullaw kerek.4. Kiris aǵzalar sóylewshiniń pikiriniń tártibin, izbe-izligin bildiredi. Birinshiden, forması arqalı ǵárezli boladı, ekinshiden, mazmunı arqalı ǵárezli boladı.5. Kiris aǵzalar sóylewshiniń pikiriniń dáslepki pikir menen baylanıslı ekenligin, nátiyjesin, juwmaǵın, sheshimin bildiredi. Qullası, bul isti pútkil jámaát bolıp islewimiz kerek.6. Kiris aǵzalar, oy-pikirdi konkretlestirip, ayırımlanıp, kúsheyp kórsetedi. Mısalı: Ákesi, ásirese, anası hesh sezdimewdi tapsırdı.7. Kiris aǵzalar gáptegi ayılǵan pikirdi eske túsiriw, eskertip ótiw, mısılǵa keltiriw mánilerinde keledi. Mıs: Aytpaqshı, keshegi jigit qay jerde isleydi?8. Kiris aǵzalar gáptegi ayılǵan pikirge kelisim beriw yamasa qayılshılıq bildiriw, táwekel etiw mánilerin ańlatadı. Mıs: Yaqshı, bul gápti qoyayıq. Meyli, siziń aytqanıńız-aq bolsın.9. Oy-pikirge názer awdarıw, kórsetiw, dıqqat etiw mánilerin bildiredi. Mıs: Qáne, bizler menen birge júrińler.10. Kiris aǵzalar maqullaw hám biykarlaw mánilerin bildiredi. Awa, ayılatuǵın gáp kóp. Joq, ol jumıs bizge bolmaydı.11. Kiris aǵzalar sóylewshiniń dáslepki ayılǵan pikirge qarama-qarsı ekenligin bildiredi. Mıs: Dár`yadaǵı suw kóbeymesten, kerisinshe, jıldan jılǵa qayta basladı.

Tilimizde kiris aǵzalar menen birge kiris gápler de qollanıladı. Pikirge hár qıylı sub`ektivlik, modallıq qatnaslardı bildiredi. Olar gáp túrinde qollanıladı.

Tiykargı gáptiń quramında tómenдеgi mánilerde qollanıladı.1. Tiykargı gáptegi pikirge tıńlawshınıń dıqqatın awdarıw ushın qollanıladı. Mıs: Bilesiz be, biz, qaraqalpaqlar oǵırı kishi peyil xalıqız.2. Kiris gápler gáptegi ayılǵan pikirdiń tıńlawshıǵa málím ekenin bildiredi. Mıs: Óziń túsineseń, meniń halımnıń qanday ekenin sizler ǵana bilesiz. Bizge málím, xalqımızdıń tariyxı erte dáwirlerden baslanadı.3. Kiris gápler tiykargı gáptiń mazmunına qatnaslı tastıyqlaw, maqullaw mánilerin bildiredi. Mıs: Durıs ayttıńız, ullı xanımız, bul quda hámiri.4. Kiris gápler tiykargı gáptegi pikirdiń haqıyqatlıqqa, shınlıqqa qatnasın bildiredi. Mıs: Irasın aytsam, ne derimdi bilmedim.5. Kiris gápler ótinish etiw keshirim soraw mánilerinde qollanıladı. Mıs: Ayıpqa buyırmaysız, araǵa bir jıl salıp kelip otırman.6. Kiris gápler pikirge isenim bildiriw mánisinde qollanıladı. Mıs: Shıńın aytqanda, bizlerdiń kópshiligimiz seni umıtıp ta baratır edik. Men oylayman, bul jer keleshekte ǵúllengen mákanǵa aynaladı.7. Ayılǵan pikirde eske túsiriw: Mıs: Umıtpasam, úyde úsh kún bolıp qayıp kelgen shıǵarman. 8. Tıńlawshınıń erkine salıw mánisinde: Mıs: Óziń bil, jol uzaq, saǵan barıp keliwge ádewir qárejet kerek.9. Gápte ayılǵan pikirge qatnaslı tańlanıw, belgisizlik mánilerinde: Mıs: Hayranman, ol ózliginen bul gápti aytıwı múmkin emes. Kim biledi, oyına ne kelse sonı islep atırǵan shıǵar.10. Ayılǵan pikirge shımırqanıw mánisinde: Mıs: Quday kórsetpesin, kerek emes, barmay-aq qoy.11. Árman etiw mánisinde: Mıs: Qáydem bileyin, búgin ol kelse bolǵanı ǵoy.

Kiritpe gápler sóylewshi óz pikirin bayan etip turǵanda tiykargı gáptiń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı eskertiw mánisinde qosımsha pikir keltiredi. Bunda qosımsha túsini retinde keltirilgen gápler tiykargı gáptiń ishinde yamasa keyninde beriliwi múmkin. Mıs: Ózinen kishkene eki qarındası (ol waqıtları olar júdá kishkene edi) Ájimurattıń sebebinen jılaǵan waqıtta barıp ákesi olardı jubatıp aldına aladı. Usı waqıtta biziń sekretarımız (ol lawlamaylaw adam edi) kirip keldi de, maǵan táp berdi.

3.4. Kiris aǵzalardıń intonaciyası. Gáptiń kiris aǵzalari kóbinese predikativlik xarakterge beyimlenip, óz aldına bir sintagma dúzip keledi. Sonlıqtan kiris aǵzalar hár waqıt ózi qatnaslı gáp aǵzalarından pauza arqalı bólinip

aytıladı. Biraq, bulardıń arasındaǵı intonaciya olardıń mánilik hám intonaciyalıq baylanısın úzbeydi, kersinshe, olardıń gáp quramına biriktirip, gáptiń ulıwmalıq mazmunı yaqi onıń bir aǵzasına bolǵan mánilik baylanısın kúsheytedi, gáptiń mazmunına modallıq mání beredi.

Gáptiń kiris aǵzalarınıń intonaciyası barlıq jaǵdayda birgelkili bolmaydı. Olardıń geyparaları kóterińki aytısa, ayrımları páseń aytıladı. Bul jaǵday kiris aǵzaların gáptegi ornına hám morfologiyalıq bildiriliwine de baylanıslı boladı. Máselen, kiris aǵzaların gáptiń basında keliwi, ortada hám aqırında kelgen túrlerine qaraǵanda, intonaciyalıq ózgeshelikke iye boladı.

Gáptiń basında kelgen kiris aǵzalar predikativlik xarakterge beyimlenip, logikalıq pátti ózine aladı, intonaciyalıq jaqtan basqa orında kelgen kiris aǵzalarǵa qaraǵanda biráz kóterińki aytıladı. Olardıń modallılıq mánisi kúsheyip, gáptiń tiykarǵı bólegine ótedi de, sol arqalı gáp modallılıq mánige iye boladı.

Kiris aǵzalar xalıq tiliniń leksikalıq-semantikalıq, semantikalıq-stilistikalıq sheksiz baylıqlarınan óziniń jeke poetikalıq stili talaplarına say durıs paydalana alǵan, hálsizlik emes al tapqırlıq etken, sózlik-kórkem súwretlew ushın zárúriy bolǵan til quralların tańlawda óziniń tuwma talantı tiykarında batırlıq hám originallıq islegen sóz ustası bolıp tabıladı. Álbette, bunda onıń jeke stillik metaforalardı dóretiw hám poetikalıq xızmette paydalanıwdaǵı originallıǵı menen tapqırlıǵı da birden kózge taslanadı.

Poeziya stili kórkem stildiń ózgeshe tarmaqlarınıń biri sıpatında onda ana tiliniń barlıq baylıqları súwretlewdiń tiykarǵı elementi xızmetin atqarıp keledi. Poeziyada obrazlı mazmun hám sıpat almaytuǵın biytárep elementler derlik sezilmeydi. Hár bir sóz, hár mání boyawı, hár bir sóz dizbegi, sintaksislik konstruktsiya, hátteki, hár bir ses belgili dárejede poetikalıq xızmet atqarıwǵa uqıplı. Poetikalıq stildiń usınday sıpatlı ózgeshelikleri til iliminde de, ádebiyattanıw iliminde de dıqqatqa miyasar. Kórkem súwretlew stilinde óziniń poetikalıq sheberligine iye talantlı shayırdıń tábiyat qubılısların súwretlewge baylanıslı mına qatarlarındaǵı oy-

pikirdiń, onıń obrazlılıq-ekspressiyasını tolıq beriwdegi sóz hám máni tańlaw sheberligin, bayanlaw stiline say metafora jasawdaǵı dóretiwshilik originallıqtı, novatorlıqtı, máseleń, basqasha qalay bahalaw múmkin. Bul jerde shayır jaslıq dáwirdiń kórinisin sıpatlaw ushın onı «jalınlanar máháliń» degen stillik metaforasına teńlestiredi. Jaslıq dáwir tez ótip ketetuǵınlıǵın, onı durıs paydalanıw kerekligin aytadı. Jaslıq báhár menen teńlestirilip, stillik metaforanı dóretedi. Zattıń (denotattıń) túrli signifikatlıq mazmunı arqalı shayır sheberlik penen keńeytilgen metaforanı, sol arqalı súwretlewdiń mánilik obrazlılıǵına, ekspressivliligine erisedi. Ekinshi mısalda qustıń sayrawın «kontsertke» teńlestirilip, bul metafora da sol maqsetke xızmet etip tur. Nátiyjede, súwretlewdiń obrazlılıǵı oqıwshıǵa tásirligini ádewir dárejede kúsheygen.

Juwmaq

Házirgi kúnde ulıwma tilde, sonıń ishinde qaraqalpaq til iliminde de sońǵı jılları kórkem shıǵarma tili máselelerine ayrıqsha itibar qaratılıp, kórkem sóz sheberi óz dóretpeleri arqalı tilimizdiń cóz baylıǵın paydalanıwǵa salmaqlı úles qosıw sheberligi, kórkem sóz ustasınıń til ólshemi birliklerine itibarı, onı qollanıwdaǵı ózine tán ózgeshelikleri úyrenilip, sóz qurallarınan payralanıwdaǵı ayrıqshalıqların tallaw arqalı ashıp beriwge qaratılǵan izertlewler alıp barılmaqta. Olar haqqında lingvopoetikalıq ilimiy izertlewlerdiń mısalı retinde bir neshe sandaǵı ilimiy jumıslardı mısal etip kórsetiwimiz múmkin.

Til qurallarınan paydalanıw, onıń hár túrli qollanıw táreplerin izbe iz tárizde birlestitip, onı birden ber pútinlik, bir sistema sıpatında úyreniw til iliminde ótken ásirdiń jigirmalanshı jıllarında qalıplesti hám sistem-strukturalıq til ilimi ataması menen dúnyaǵa belgili boldı. Sonıda aytıp ótiw orınlı, Ferdinand de Sossyur tiykar salǵan jigirmalanshı ásir sistem lingvistikası bawırına onlaǵan jańa lingvistikalıq aǵım hám mektepler payda boldı, olar tárepinen bir qansha házirgi kúnde de úlken áhmiyetke iye jetiskenlikler qolǵa kiritildi.

Qaraqalpaq tili izertlewlerinde Alisher Nawayınıń kórkem shıǵarmalarınıń tili kórkem sheberlik tárepten úyrenilgen. Onıń kórkem stiline tán bolǵan tillik qurallar, olardan sheberlik penen paydalanǵanlıǵın bir qatar ilimpazlar ahıp beriwge erisken. Búgingi kúнге kelip kórkem shıǵarma tili mashqalaları menen shuǵıllanıwdıń ayrıqsha tús aǵanlıǵı til birlikleriniń kórkem shıǵarmada júzege shıǵıw máseleleri kúnnen kúнге anıq seziniwimizge, olardıń kórkem ádebiyatta qalıplesiwi hám kórkem estetikalıq tásirin keńirek kólemde túsiniwimize kómekshi quralın ótep kiyatır.. Tilimizdegi barlıq birlikler kórkem ádebiyatta kórkemlew qural wazıypasın atqarsa da, olardıń ekspressivlik jaqtan máni ańlatıwı hám kórkem shıǵarmadaǵı lingvistikalıq hám kórkem-estetikalıq wazıypasın tolıq talqılaw, analz etiw ushın júdá kóplep izertlewler aıp barılıwı kerek.

Tili iliminiń lingvopoetikalıq izertlewlerge tiyisli búgingi kún rawajlanıwında kórkem tildi úyreniwde kóplegen leksikalıq birliklerdiń lingvopoetikasına tiyisli jumıslar kózga taslanadı. Iimpazlar kórkem shıǵarmanıń tilin tereń analiz etiw, leksikalıq, semantikalıq, grammatikalıq birliklerdiń kórkem shıǵarmadaǵı kórkem-estetikalıq bahasın ashıp beriw hám ásirese lingvopoetikalıq maqsetler menen tiykarlap talqılaw boyınsha bir qansha jumıslar islendi.

Ulıwma til ilimi izertlewlerinde sóz semantikasına, sóz mánisine baylanıslı oǵada áhmiyetli mashqalalar boyınsha ilimiy jaqtan búgingi kúnde kóp sanlı monografiyalıq miynetler, toplamlar, ilimiy maqalalar, qollanbalar hám taǵı basqa da jumıslardıń dóretilip, olar lingvopoetika iliminiń jetiskenliklerin belgili dárejede bayıtıp kelmekte. Ayırımına, atap aytqanda temaǵa tikkeley baylanıslı, jumıstı jazıwda kóbirek paydalanǵan Sh.Ballidiń, R.A.Budagovtıń, A.A.Reformatskiydiń, V.V.Vinogradovtıń, G.O.Vinokurdiń, A.İ.Gvozdevtıń, Yu.S.Stepanovtıń, L.A.Bulaxovskiıdıń, A.İ.Efimovtıń miynetlerin²⁰ ayrıqsha atap, belgili dárejede sóz etiwdi orınlı dep sanadıq. Olardıń miynetlerinen jumıstı jazıw barısında keń túrde paydalanıldı. Kórkem tekstti lingvistikalıq metodda izertlewdi ádebiyat muzeyinen baslaw orınlı,-dep atap kórsetedi professor Lipgard. V.V. Vinogradov bolsa kórkem tekstti lingvistikalıq analizlewde sheklenip qlamaw kerek, al onıń kórkemlik mánilik tásirin, kórkemlik ideyasın da tallaw maqsetke muwapıq,dep aytadı.

Túrkiy tilde kórkem shıǵarmanıń tilinde til baylıqlarınıń, sóz óneriniń, súwretlew qurallarınıń biri qatarında sózlerdiń awısqaq mániler sıpatında stillik qollanıw ózgesheliklerin jeke til materiallarınıń tiykarında úyreniwge belgili dárejede dıqqat awdarılıp kiyatır. Mısalı, qaraqalpaq tili iliminde kórkem shıǵarmanıń tili haqqındaǵı máseleler arnawlı monografiyalıq izertlewlerdiń,

---

²⁰ Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967. Писатели о языке язык писателей. М., 1984. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1960. Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи. М., 1958.. О языке художественной литературы. М., 1959. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963. Винокур Г.О. Об изучении языка литературных произведений «Избранные работы по русскому языку». М., 1977. Степанов Ю.С. Французская стилистика. М., 1965, Л.А.Булаховский. Введение в языкознание, 1954, Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1965, Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., 1969.

kandidatlıq hám doktorlıq dissertatsiyalardıń obektleri sıpatında lingvistikalıq kórqarastan izertlenilip, ilimiy nátiyjeleri tyurkologiya ilimin bayıtıwda sebepshi bolıp atır.²¹

Olarda kórkem ádebiyat tili, sózlerdiń funktsional qollanıwında ayrıqsha tarmaqlarınıń biri retinde ózine tán leksikalıq-semantikalıq, grammatikalıq, lingvopoetikalıq jaqtan ózgeeshelikleri menen sıpatlanadı. Kórkem shıǵarmada til birlikleriniń tildiń lingvopoetikalıq quralları sıpatında estetikalıq talaplarǵa sáykes tańlap qollanıw jaǵdayları ulıwma, sonday-aq belgili bir ádebiy shıǵarmalardıń bazasında úyrenilip, stillik qollanıwı boyınsha ilimiy talqıǵa alınadı. Bul boyınsha L.Abdullaevanıń, S.Ashirbaevtıń, A.Mamajanovtıń monografiyalıq miynetleri dıqqatqa ılayıq. Olarda sáykes til birlikleriniń kórkem dóretpelerde stillik qollanıwı menen bir qatarda, tilde súwretlew qurallarıń biri sıpatında metaforalardıń qollanıw ózgeshelikleri qaraqalpaq tili materialları tiykarında keńnen úyreniledi. Sonday-aq, İ.Mirzaevtıń, R.Quchkartaevtıń, Sh.Kazakovtıń, İ.K.Shukurovtıń izertlewlerinde metaforalardıń kórkem súwretlewde stillik qollanıwı haqqındaǵı áhmiyetli baǵdarlardı tolıq ańlawǵa boladı. R.Quchqartaevtıń miynetinde sóz sheberiniń shıǵarmalarında dúzetiwler endiriwdegi lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq faktorlardı anıqlaw, avtorlıq dúzetiwlerdiń semantikalıq, stilistikalıq hám estetikalıq áhmiyetliliǵı, A.Kahhardıń ádebiy dúzetiwleriniń óz shıǵarmalarınıń jeke dóretywshilik stili, sonday-aq qaraqalpaq kórkem ádebiyatı shıǵarmaları hám qaraqalpaq ádebiy tilin rawajlandırıwdaǵı ornı tuwralı ángime etiledi. Dúzetiwlerdiń tiykarında anıq hám jetkilikli túrde analizlenedi hám bahalanadı. Onda sinonimiya problemasınıń

---

²¹ Аширбаев С. Структурно-семантические особенности простого предложения в прозаических произведениях Алишер Навои, докт.дис. Т., 1990. Усманов Х.С. Лингвистические особенности языка Лутфий. А.К.Д. Т., 1986. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии) А.Д.Д. Т., 1992. Казаков Ш. Семантика-стилистические Особенности эмоционально оценочной лексики драм Хамзы. А.К.Д. Т., 1990, СадыковаМ.М. Стилистика глагола в современном узбекском литературном языке. А.Д.Д. Т., 1991. Кучкартаев И. Семантика глаголов речи в узбекском языке. А.Д.Д. Т., 1978. Мамаджанов А. Стилистические Особенности сложных предложений современного узбекского литературного языка. А.Д.Д. Т., 1991. Шамсидинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функциональ синонимлари. А.Д.Д. Т., 1999. Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. Т., 1979 Турсунов С. Лексическое особенности дастана «Алпамыш» А.К.Д. Т., 1990.

jazıwshınıń jeke stilin úyreniwde baslı másele sıpatında qaralǵanlıǵı, soǵan sáykes ádebiy dúzetiwler endirilip barılǵanlıǵı, ózge til elementleriniń leksikalıq-semantikalıq jaqtan durıs qollanıwı haqqında bahalı pikirler júrgiziledi, eń kerekli jerinde tańlanılıwı kórkem shıǵarmanıń tiliniń baslı shárti ekenligi A.Kahhar dóretpesiniń materialları tiykarında dáliyllenedi. Qahhardıń ájayıp kórkem sóz ustası sıpatında tildegi kórkem súwretlew qurallarıń kereginshe dóretywshilik penen durıs stillik maqsette puxta paydalanǵanlıǵı tastıyqlanadı²². Qaraqalpaq tili iliminde X. Dániyarov, S. Mirzayev, X. Samadov, I. Qochqortoyev, M.Mirtojiev, N. Mahmudov hám de Sh. Shoabdurahmanovlar ayrıqsha diqqatqa ılayıq bir qancha ijumıslardı ámelge asırdı. Kókip turǵanımızday, qaraqalpaq til iliminde kórkem shıǵarma tiliniń lingvopoetikasi boyınsha bir qancha jumıslar islengenligin kóriwge boladı. Biraq bul baǵraddaǵı izertlewler sheńberi qancha kóp bolǵanı menen, olar kórkem ádebiyatımız tariyxında ayrıqsha orın tutatuǵın shıǵarmalardıń barlıǵın qamtıp alǵan emes. Kórkem ádebiyat stili basqa stillerge qaraǵanda, N.Korleteyanudıń ádil tastıyqlawı boyınsha, obrazlılıǵı, emotsionallıǵı, sózdiń awısqaq mánilerinen kóbirek paydalanıwı, ellipsis, t.b. usaǵan konstruktsiyalardıń dialektizmler menen ápiwayı sóylew tili elementleriniń jiyi qollanıwı, sonday-aq basqa funktsionallıq stil elementleriniń de súwretlewdiń til quralları xızmetinde de keń qollanılatuǵınlıǵı eskertiledi²³. Sóz kórkem súwterlewdiń quralı, obraz jaratıwdıń, onı individuallastırıwdıń áhmiyetli faktorlarınan biri esaplanadı. Ekspressivlikti túsindiriwshi fonetikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik qurallar qatnasıwısız obyektivliktegi barlıqtaǵı zatlardı, hádiyselerdi, waqıyalardı anıq súwretlew múmkin emes. Erte waqıtlardan-aq sózlerdiń qollanıwında áne sonday leksikalıq, semantikalıq toparlar hám hár qıylı mánilik ózgerisler qalıplestiriw jolları payda etilgen. Nátiyjede kórkem

²² Кучкартаев И. Көрсетилген мийнети., 112-бет.

²³ Корлэтеяну Н. Проблема стилиевой дифференциации литературных языков. «Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР». Ашхабад.: 1968

shıǵarmanıń calmaǵı artqan hám óz kórkemlik áhmiyetin saqlaǵan halda búgingi kúnge shekem jetip kelgen. Sistem tili iliminiń jáhán boylap keń tarqalıwı túrli sistemaǵa tán bolǵan tillerdiń ishki dúzilisin sistema sıpatında izertlewge itibarın tarttı hám kúsheytti. Tildiń barlıq basqıshları sistemalastırılǵan nızamlılıqlar tiykarında úyrenile basladı. Solardıń ishinde qaraqalpaq tiliniń fonetikasınan baslap sintaksisine shekem bir qatar tilshi ilimpazlar tárepinen sistemalastırıw arqalı izertlendi. Bunday qubılıs qaraqalpaq tili iliminde úlken burılıs boldı. Dástanda til birlikleri hár qıylı mánili formalarda óz kórinisine iye boladı. Kórkem shıǵarma tili kórkem sóz ustası aldında shıǵarmanıń tásirsheńlik kúshin arttırıw ushın tildiń barlıq fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq qurallarınan sheberlik penen paydalanıw, tańlaw hám sóz sheberiniń ózine ǵana tán bolǵan stillik súwretlew formaların jaratıw múmkinshiligini payda etedi. Shayır G. Dáwletova ta óziniń sóz tańlaw ustaxanasında tillik múmkinshiliklerden paydalanıp, talantına súyenip sózden jańa sóz mánisin payda etiwí, sózdi orınlı tańlay alıwı hám olarǵa stilistikalıq jaqtan máni beriwinde óz sheberligin kórsetkenligi ilimiy sıpatlama beriwge ılayıq esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Mirziyoev. Sh. M. Ózbekistan ásir bosag'asinda qáwipsizlikke qáwipler, turaqlılıq shártleri hám rawajlanıw kepillikleri. – Nókis, (Qaraqalpaqstan), 1996, 136-bet.
2. Abdimuratov P. «Pedagogikalıq texnologiya» 2010 j. N., QMU
3. Abdigapbarov Z. «Pedagogikalıq texnologiya» Nókis QMU. 2001.
4. Berdimuratov. E. Ádebiy tildiń funksionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq tiliniń leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973 j.
5. А.Бекбергенов. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990 ж.
6. Xamdamova Z. Kichik maktab eshidagi úgil va qiz bolalarning birgalikdagi tarbiyasida oila va maktab xamkorligi. T.2009.
7. Yúldoshev J., Usmonov S. “Zamonaviy pedagogik texnoliyalarni amaliyotga joriy qilish” Toshkent -2009.
8. Yúldoshev J., Yúldosheva F., “Interfaol talim sifat kafolati”, T.2009
9. Sinfidagi mashg'ulotlarga katta echimlarni va ota-onalarni erdamchi sifatidan jalb etish. (seminar uchun materiallar «Qadamma-qadam» dasturi).
10. Қличев І. Ўзбек тилининг амалий стилистикасы, Тошкент, 1992.
11. Qudayqulov M. A. Sovershenstvovanie uchebnogo protsessa i profesionalnaya podgotovka uchitelya. Alma-ata. «Mektep» 2009 j.
12. Потенбня А.. Из записок по русской грамматике I-II. Москва, 1958,
13. Xamdamova Z. Kichik maktab eshidagi úgil va qiz bolalarning birgalikdagi tarbiyasida oila va maktab xamkorligi. T.2009.
14. Hasanboev J., Sariboev H., Niyozov T., Hasanboeva Z., Usmonbaeva M. Pedagogika (O'quv qo'llanma) Toshkent, Fan, 2006.
15. Usmanova K. Adabiy ta`limda ilg`or pedagogik texnologiyalar, T., 2004
15. Munavvarov A. K. Oila pedagogikasi. T. Úqituvchi-1996.
16. Niyozmurodov M. Aliev M. Yangi ananalar haetga. T.t. 1999.
17. Pirniyazova A. «Qaraqalpaq tilin pedagogikalıq texnologiya tiykarında

oqituv» N., 2008

18. Seyteshov A. Puti profesionalnogo vospitaniya uchashixsya molodeji. Alma-ata. «Mektep» 2009 j.
19. Chistyaynova S. N. Osnovi profesionalnoy orentatsiy shkolnikov. M., «Prosvyasheniya» 1989 j.
20. Shodiev N. Sh. Vneklassnaya i vneshkolnaya rabota po proforientatsiy uchashixsya. T., «Fan» 2009 j.
21. J.Ǵ.Yúldoshev, S.A.Usmonov “Zamonaviy pedagogik texnoliyalarni amaliётga joriy qilish” Toshkent -2009.
22. J.Yúldoshev, F.Yúldosheva, G.Yúldosheva “Їnterfaol talim sifat kafolati”, Toshkent -2009.
23. Farberman B. L, Musina R. G, Safin D. V. Їnteraktivnie metodi obucheniya. Tashkent, 2002.
24. Paxratdinov A. Pedtexnologiya tiykarlari-N., 2009
25. U.Tolipov, M.Usmonboeva «Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot», T., «Fan», 2005 y.